

о. Степан Семчук

НА ЧЕРК
УКРАЇНСЬКОГО
ПИСЬМЕНСТВА

НАКЛАДОМ БУК-а
ЙОРКТОН-ВИНИПЕГ
1948

НАЧЕРК
УКРАЇНСЬКОГО
ПИСЬМЕНСТВА

COMPENDIUM LITTERATURAE
UCRAINAE

AUCTORE S. SEMCZUK

Написав
о. СТЕПАН СЕМЧУК

НАКЛАДОМ БУК-а
ЙОРКТОН—ВИНИПЕГ
1948

diasporiana.org.ua

Друкарня Голосу Спасителя, Йорктон, Саск.

ВСТУПНЕ СЛОВО

Це є лише начерк, загальний короткий перебіг історії та змісту того, що найкраще в нашім письменстві і що має стати підложам дальших студій для української молоді в Канаді. Це лишень найголовнїйше і найважнїйше, основне, початки, звідки можна розгорнути дальшу науку і пізнання душі українського народу.

Отже тут нема всього українського письменства, нема навіть того, що важне—тут є лише найважнїйше і найосновнїйше.

Від Вас, читачі і студіюючі, залежатиме дальше, чи Ви здобудете власною працею повне пізнання свого. Все в життю треба здобути.

Любити можна лише це, що знаємо.

Отже черга життєва і ціль цього начерку така.

Своє пізнати, любити і стати йому на службу. Розум має допомогти і прояснити шлях волі. Актом волі буде служба рідному народові і рідній країні. А та служба вартна і цінна.

Наше письменство в нічим не гірше, не слабше, від інших народів. В деяких часах і обставинах, воно перевищає, як сонце, письменства других і стало жерелом сил для многих інших. А все воно високо ставить примат духа над матерією.

Голову несить в гору! На сході Європи наше письменство одно з перших, найкраще і найсильнїйше, видом і змістом, котрий ніколи не стратив і не тратить свого значіння—і ніде. Ми прийшли до Канади з величним скарбом духа. Той скарб бережить і трудом свого духа та грядучих поколінь—усовершїть!

COPYRIGHT

ПОДІЛ

1. Золотий княжий вік українського письменства від первопочатків до татарського розгрому, до половини тринадцятого століття.

2. Залізний вік смертельного дужання за фізичне існування народу аж до повстання козащини, приблизно 1550 рік.

3. Срібний вік лицарської борби козащини і духових перемог до кінця XVIII століття.

4. Новітні і найновіші часи розросту і скріплення з вірою в остаточну перемогу правди і справедливості через красу й силу рідного співучого слова.

У всіх часах і через всі розмежування тягнеться однак червоною низкою глибока віра в Бога, свідомість своєї правди і незахитна надія на остаточну перемогу, що здійсниться в своїй власній суверенній вільній і незалежній державі Українського Державного Народу, який не хотів і не хоче бути предметом історії, але підметом, творцем великого.

Великих Батьків славні діти ідім їхніми слідами і **Великого Бажайте!**

ПЕРШИЙ РОЗДІЛ

ЗОЛОТИЙ КНЯЖИЙ ВІК

Ми звикли часто дивитися на наше письменство очима прихильних соціалістичних мумій, що без віри і сили надії, у всім добачують лишень матерію та її дивні уложення й рухи, а **не знають причин** того всього, **не знають ціли** того і заліниві над тим подумати, минають мовчки найважніші прояви життя.

Тому про княжі часи висловлюються ці люди згідливо. Велич давнини ніяк негодна поміститися в їх заскорузлій реакційній системі Маркса і вони кажуть, так як тогочасні говорили святим апостолам Андрееві й Пилипові: Чи з Назарета може бути що доброго?

Колиж однак прийдете й побачите, перед очима Ваших душ стає чарівна і незрівнана красою наша давнина, повна лицарського блиску вірності, любови, сили і найкращих чеснот. Повна праці і труду, здобування і боротьби, для котрої не існувало поняття лінивства і байдужности. Наша активність на всіх царинах бе, як горяче жерело з глибини душі народу. Лишень склонися, припадь на коліна перед нею—та лий!

Вже славянські апостоли святі Кирил і Methodій найшли на полудневих землях України своєрідне і своєвласне письмо, якісь “черти і ризи,” котрими наші прадіди записували свої духові надбаня. Ця старовинна азбука однак не затрималася, а на її

місце прийлася кирилиця і глаголиця, таємне письмо, що з бігом часу також уступило дорогу в користь кирилиці.

Одним з найстарших кириличних пам'яток українського письменства є **Остромирове Євангелія і Збірник Князя Святослава**.

Остромирове Євангелія писане діяконом Григорієм для Новгородського посадника Остромира в 1056/7 роках для богослужбних потреб.

Збірник Князя Святослава є з року 1073 і знова з 1076 р. Подає всякі поради, вислови, науки, переповідання—є свого рода збірником мудрости тих часів. Ось взір такого вислову зі Збірника: “Красота воїну-оружіє і кораблю-вітрила. Тако і праведнику почитаніє книжное.” Смїлі і свіжі порівняння, як морський вітер старини.

Ці старовинні твори писані ручно, як й всі пізніші книги до 1491 р., визначаються незвичайним трудом і любовю свого діла. Хто писав, робив добру роботу, завдавав собі труда літами. Кожда буква нераз це мистецтво само в собі. Добір красок для перших букв, так званих ініціалів—добір красок і взорів для заставок, точність і ніжність виконання, поставили ці твори технічним виконанням на найвище місце. Глядіти на них в наших музеях України, це духовий пир. Століття говорить кожним почерком руки. Думки старини убрані в золоті шати і нанизані любовю рідного слова в прекрасних первозорах.

Приходили на Україну, так як відходили від нас в світ різні казки, оповідання і находили свій вислів в старовинних тогочасних **Ізмарагдах, Пчелах, Мінеях і Легендах**. Духовне життя нарівні з світським здобуванням і перемогами було сильне та неструджене. Наші предки завлюбки читали Життя Святих в так званих Мінеях, себто місячних розділах на кожний день року. Окремо списували життя святих в так званих **Патериках**, і вони ішли з рук до рук. Легенди розказували про побожні дії з життя Христа і святих угодників. **Палєї** були спробою старозавітної історії. Окремі оповідання розказу-

вали про створення світа в шістьох днях, про подвижників Варлаама і Йоасафа, а також про казочні геройські подвиги поодиноких героїв, що потім прибрали вид українських **билин**, як про Ілію Муромця і Михайлика та Київські Золоті Ворота.

Рівночасно розвивалося **проповідниче письменство**, що видало трох незрівнаних письменників: **митрополита Іляріона, митрополита Клима Смолятича і єпископа Кирила Турівського.**

Ігумен Києво-печерської Лаври, **св. Теодозій** написав кілька творів релігійного змісту. Став ігуменом 1062 р. і помер в 1074 році сей "найвизначніший представник західної орієнтації в церковній політиці тогочасної Київської Русі," як називає його проф. С. Томашівський. Був людиною відданою не лишень своїй Церкві цілим серцем і чуттям та волею, але так само ревний український патріот державник, що не хотів бачити розбиття і роз'єднання українських земель і князів. А про його душу свідчать такі слова, ним написані: "Коли готувиться борба і затрублять сурми, ніхто не може спати. А чи воїн Христа може лінуватися?" Для нього добра цього світа були нічим у виду вічних дїбр, слави і чести, та надгороди з Божих рук. Він каже: "Да что мню імініе, еже есть хуже всего!"

Для многих сучасних однак українців ці шкурні обіцянки стали **всім**. Навіть не дійсні, а обіцяння всього і то людьми, що не дали жадної запоруки додержання. Кілько то сучасних пішли на ліп соціалістичних мухолопок про соціалізацію, націоналізацію, ітд. Дійсно, в очах старини, ми змаліли до дрібот. Духом обмаліли! Для св. Теодозія ці всі "блага" були—хуже всего. **Найнище** з усього. І ми тоді були високо, були можні і сильні, могучі. Нині деякі поставили ці самі добра **найвище** усього і ми впали під самі колеса долі, на саме дно нужди. Стали "спаленою землею."

Одним з найбільших світочів і прямо вістунів будучности України, виростає перед нашими очима **митрополит Іляріон**, поставлений в уряд без волі

греків і проти них, великий в думках, великий в ділах, великий словом. Мабуть в річницю смерти Великого Князя Володимира Святого і мабуть в престольній київській церкві, він говорить прощу в присутності сина покійного, князя Ярослава Мудрого, його жєни, дітий та княжої дружини. Незрівнаний він тоді величю слова, силою думки. Це було перед 1055 роком.

Він каже: “Похвалім же й ми, по силі нашій, малими похвалами великія і дивнія сотворшого, нашого учителя і наставника, великого кагана нашої землі, Владимире, внука старого Ігоря, сина же славного Святослава, іже в своя літа владичествующа, **мужеством же і храбством прослуша** (прославився) во странах многих і поминаються нині і словуть. **Не в худі бо і не в невідомі землі владичествоваша, но в Руськой, яже відома і слишима єсть всім конци земля!**”

Тут говорить великий достойник Української Католицької Церкви до сучасних українців про великі справи. Наш князь не **панував** в бідній і невідомій землі, але в Руській, про котру чули і знають по всім краї світа. Яка державна гордість і свідомість власної гідности бе з кожного слова! Бо хто тоді чув про монгольську Москву над Окою і Клязмою, де жили всякі азійські набігли племена Чудь, Мєра і імже ність імені? Бо хто тоді чув про бідні ляхцькі князівства дєсь над Вартою? Бо хто тоді чув про многих інших, що нині вигідно розсілися при всесвітнім столі— тоді, коли **ми були газдами і панували в Європі?!**

Цей твір митр. Іларіона є “Слово о законі і благодаті.” Він закінчує свій незрівнаний твір такими небуденними словами: “Тебе призиваєм істинного Бога і ко Тебї, живущему на небесїх, очї нашї возводим, ко Тебї руки нашї воздїваєм, молим Ти ся... Донелиже стоїть мир, не наводи на ни напасти іскушенїя, **не предай нас в руки чуждих**, да не прозоветься град Твой град плїнен і стадо Твое пришелци в землі не своєї, да не прєрікуть страни: Гдї єсть Бог їх?”

Страшні слова!

Страшні своїм сповненням—бо до кого ми тепер витягли наші руки, звертаєм наші очі?

Наші предки знали, що це є сила віри.

Святий князь **Володимир** лишив нам лише одну молитву, якою молився, але як він молився!

“Боже Великий, створивий небо і землю, призри на новия люди своя! Вдайже їм Господи увідіти Тебе, істинного Бога, якоже увідіша страни крестиянскія, і утверди у них віру правую і несовратну! Мні помози Господи на супротивного врага, да надіюся на Тя і на Твою державу, і побіжаю козно его, аминь.

Наш **Великий** Князь молиться до Бога і просить, щоби наш нарід зберіг одну віру—правдиву і незмінну! А для себе просить не богацтв, достатків і посад та вигод—він просить помочі проти ворога, щоби надіятися лишень на Божу силу і поміч і **все побіджати!** Розважте лишень льогіку думок, силу вислову, простоту і ясність сказаного—незрівнане!

А куди наші люди тепер звертають свої очі? І на кого тепер звикли надіятися?... Ось відповідь, чому нам так тяжко і неможливо прямо побідити.

— — —

З житій святих на увагу заслугоють **Життя святих мучеників Бориса і Гліба, Память і похвала князя Володимира**, написані якимсь черцем Яковом. Подібно монах Нестор написав **Життя св. Теодозія** і так став творитися **Печерський Патерик**, себто збірник житій українських святих. З тих часів є прегарна легенда про **Чудо св. о. Николая над Половчином**.

Де далі, українці стали описувати свої подорожі. Такий **опис подорожі до св. Землі** оставив нам **ігумен Данило**—не лишень смиренний і як сам пише “хужши во всіх мнісіх,” але також великий душею і щедрий рукою, державник і патріот України. Походив з Чернигівщини а паломництво відбув за нашого князя Святополка (1093—1113), коли в Єрусалимі правили якраз хрестоносці і начальником був Бальдуїн, що не хотів носити юролівської ко-

рони там, де Спаситель ніс терневий вінець. Данило докладно описав свою подорож і дуже цікаво. Тому діждалася вона многих переписів і перекладів, та читали її навіть далеко за границями України. Данило молившись при Божім Гробі а потім просить о дозвіл поставити “своє кандило от всея Руськия земля,” нащо Бальдуїн радо згодився. Він, ігумен Данило, не забув також відправити цілий ряд співа-них Служб Божих, про що здає докладний звіт—і правив ці Служби за українських володарів, їхні родини, церковну владу та всіх українців. Дійсно, зворушує і пориває та щирість і свідомість того “недостойного ігумена Данила,” як він сам себе з покори називає.

— — —

Перлинами однак старого нашого письменства є три твори, котрим подібних не мають жадні інші славянські народи. З тих творів всі інші славяни здебільша черпали цілими пригорщами для свого державного життя. Ці твори старини є неоспоримим доказом величі і генія України.

Це перший правний кодекс—Руськая Правда.

Це перший і найкращий лицарський епос славянщини—Слово о Полку Ігореві.

Це перша і найстарша літопись славянщини —По-вість Временних Літ.

Всі ці твори вирости з глибини українського генія і є незрівнані під кождим оглядом.

— — —

Руська Правда це перший правний кодекс, котрий подає списаний правний улад України і котрий свідчить про глибоке **почуття честі** нашого народу. В нім ще є много познак давного поганського правосуддя, засадою є “око за око і зуб за зуб,” але також свідомість того, що честь вище гроша, духові справи вище тілесних. Колиб хто вдарив плазом меча, для того кара вища, як колиб зранив вістрям—бо тут нарушив тіло лишень, а плазом нарушив не лишень тіло, але головно душу, честь!

Слово о Полку Ігореві

Лицарський епос про похід новгородсіверського князя Ігоря Святославича на Половців в 1185 році. З князем Ігорем пішли в похід інші українські князі. Однак половці були хитрі. Щоби побідити злучені українські сили, втягнули наших в засідку. Над річкою Каялою розбили оконечно українські війська. Князь Ігор дістався в неволю, з котрої втік при допомозі вірного слуги. Незвичайно драматичний є Плач Ярославни, котра оплакує свого мужа і звертається до сил природи з проханням допомогти. Слово має виразні позначки поганського ще релігійного світогляду і тільки закінчення є християнське. Згадується цілий ряд божищ української мітології—над усім однак верховодить глибока віра, лицарське віддання чести навіть противникові, розуміння борби як радісної прояви життя, велич перемоги і чистість та святість родинного життя. Автор Слова був Боян—віщий, котрий наче соколи на стадо лебедине пускав пальці на струни і оспівував давні героїські подвиги України. Мовні засоби Слова свідчать, що автор міг походити з Галичини.

Другі славянські народи нераз старалися наслідувати Слово, в цім москалі робили це часом навіть досить вдачно в своїм творі “Слово о Мамаєвом Побоїщи.”

Слово є взором староукраїнської думки державної. Князь Ігор “наплінився ратнаго духа, **наведе своя хоробрія полки на землю Половіцькую за землею Руськую.**”

Вся природа бере участь в поході русичів, з ними радується, з ними сумує, їм долю звіщає. Поняття лицарської чести високе. “Луцез бо потяту бити, неже полонену бити!”— “С вами Русици хощу главу свою приложити, а любо іспити шоломом Дону.”

Або побідити, або полягти.

Не диво, що відтоді, як каже новітний наш поет:

І досі нам сниться,
і досі маниться
синього отого Дону
шоломом напиться...

Дону—що від тоді досі є східною границею України.

— — — — —

Дружинники княжі це закалені в боях, гострі і рішучі лицарі. Їдуть до бою не за “спільний катюлок”— не за соціальні інтереси “всесвітнього пролетаріату”—але “ішучи собі чти, а князю слави”, або сказавши новітно: щоб собі добути чести, а князеві своєму слави!

Бій для них це радість, не плач і відборона. Вони наступають перші. “Бити грому великому! Ітти дождю стрілами с Дону великаго!”

“Земля тутнет, ріки мутно текуть, пороси поля крикривають, стязи глаголють.” Чи може бути кращій опис битви?!

Або опис вирішальної битви незрівняний в світовім всім письменстві. “Черна земля под копити костьми бида посіяна, а кровю поляна, тугою взидоша по Руской землі.” Тут бій це радісна і вирішальна праця ратая весною, лишень він засіває долю для всьої України своїми кістьми і кровю.

“Ту кровавого вина недоста. Ту пир докончаша храбрій Русичи. Свати попоїша, а самі полегоша за землю Рускую. Ничить трава жалощами, а древо с тугою ко землі преклонилось.” Бій це пир, це бенкет, де русичі приймають своїх ворогів як сватів—не винами, а власною кровю в честь України. Колиж вони падуть в нерівнім бою, вся природа сумує, і навіть трава вяне від жалю.

Боян находить причину українського погрому. Не в браку військ, чи зброї—а в духовім розбиттю і роз’єднанню, що дало притоку ворогам безкарно напасти. “Рекоста бо брат брату: Се мое, а то мое же. І начяша князи про малое “се великое” молвити, а самі на собі крамолу ковати.”

Ці слова досі не стратили живучої сили, як основна причина лиха України.

Великий князь Святослав не поворить, лише— він “ізрони злато слово.” Його слово це золото, княже слово і кожде слово, як перлина, таке викінчене і красне. Князі отямились. Боян кличе: “Всту-

пита господина в злата стремень за обиду сего времени, за землю Рускую, за рани Ігореві, буюго Святславлича!"

Дуже високо цінить поет галицького князя Ярослава Осьмомисла. "Високо сідши на своем златоківаннім столі, подпер гори угорскіі своїми желізними полки, заступив королеви путь, затворив Дунаю ворота..." Така сильна і могуча була Західна Україна під володінням того князя, що в Кридосі біля Галича збудував катедру в честь Успення Матері Божої, якої основи наші відкрили і відкопали саме перед війною. Дійсно, згадавши нашу колишню велич і силу, доводиться: "О, стонати Руской землі, помянувшє первую годину і первих князей!" Бо через столітню крамолу, не один світлий українець "ізрони жемчюжну душу із храбра тіла чрес злато ожереліє."

Плач Ярославни займає в поемі окреме, незвичайно гарне і глибоке чуттям, місце. Князь Ігор задумє втечу з неволі. "Ігореві князю Бог путь кажет"— "Ігор спить, Ігор бдить, Ігор мислюю поля мірять..." — "Стукну земля, восшумі трава..." Князь Ігор щасливо вертає в Україну—загальна радість. "Страни раді, гради веселі."

Читаючи цю незрівнану поему, дійсно можна сказати словами іншого Слова: "О світло світлая і украсно украшена земля Руськая!"

Повість Времених Літ

Важні події державної України записували наші предки, навіть на камені. Вже 1068 року наш князь Гліб мірив море по леду від Тьмутороканя до Керча і вирив напис на камені, що остав досі. Напис, що свідчить досі перед світом, **хто володів і чия це земля і море**, де нині ідуть завзяті бої знова. Державна Україна вже від X століття вела культурну роботу і технічні удіпшення там, де верховіття Кавказьких гір спадають до моря.

З літами поодинокі літописці списували поряду всі важнійші дії України і сумежних країн в одну книгу—**Літопись**. Такою найстаршою літописсю

України є Повість, котрої продовженням є **Київська Літопись і Галицько-волинська**. Повість обіймає часи від сотворення світа і перші часи України, особливо св. Володимира. Київська літопись обіймає часи від 1111 до 1199 років, а Галицько-волинська від 1205 до 1292 р. Автором Повісті є **монах** Києво-печерської Лаври, **Нестор**. Деякі події він записав дуже коротко, інші обширніше, але всюди виступає свідомим українським державником. Всі три літописі збереглися в двох списках—один т. зв. Лаврентівський повстав мабуть біля 1377 року, другий Іпатський походить з 1425 р.

Всі інші славянські народи черпали свої вістки про походження і розселення славян з нашої найдавнішої літописі, на ній взорувалися і опиралися всі інші літописці свої і прочих славян.

З нагоди приходу св. Андрея в київські гори, літописець нинішнє Чорне море називає руським. Згадує, що св. Андрій поставив перший хрест на київських горах і заповів “яко на сих горах восияєт благодать Божия.”

Згадавши про перші славянські племена, Нестор виразно відмежовує українців від москалів. **Це два окремі, цілком відмінні народи.** Українці це нарід вищий культурою і звичаями, москалі “живяху в лісі, яко же всякий звір, ядуще все нечисто, і срамословіє в них пред отци і пред снохами (невістками), і браци (весілля) не биваху в них, но ігрища межю селами.” Навпаки українські роди **“своїх отець обичай імяху тих і кроток і стидиніє ко снохам своїм...”**

В поході Святослава на Болгарію відмічено героїчний момент поведення, що не знає рівних в історії світа. Князь бере все приступом, сам іде завсіди напереді, визиває ворога. “І посла ко гріком глаголя: Хощу на ви іти і взяти город ваш, яко і сий.” Колиж греки виступили до бою з десятикратними силами, “рече Святослав: Уже нам нікамо ся діти і волею і неволею стати противу. **Да не посрамирим землі Рускіє, но ляжеми костью ту, мертві бо сорома не імаєт.** Аще ли побігнем, то срам нам. І не імам

убігнути, но станем кріпко.. Аз же пред вами пойду. Аще моя глава ляжет, тоже промислите о собі! І ркоша вої: **Ідже глава твоя ляжєт, ту і глави наша сложим.**"

Ось взір лицарського духа чести і здобуття нашої рідної старини. Чи може бути краща промова в вирішальну грізну народню хвилину, як ця князя Святослава? Та ще закріплена приміром власного життя—я піду перед вами! Чи диво, що такий батько виховав приміром власного серця і крові такого велита народу, як св. Володимир?!

Про побіду наших князів над половцями в 1111 році Повість пише так: "Убо смерть нам зді, да станем кріпко!"

"І поможе Бог руским князем." Передтим однак треба було довести до усунення з душ деяких сумнівів і пригноблення, що находили вираз в розтічі слів і наріканнях. Тому, що спосіб тої агітації досі остав для деяких незмінний, добре буде знати, як в цім случаю поступили наші предки. Закидали, що через похід князь "хощет погубити смерди (простолюддя) і ролю смердом"— "но се дивно мя, брате, оже смердов жалуете і їх коний, а сего не помишляюще, оже на весну начнет смерд тот орати лошадю тою і приїхав половчин ударить смерда стрілою і поймет лошадку і жону его і діти его і гумно его зажжет. **То о сім чему не мислите?"**

З нагоди походу на половців в 1170 році літопись подає такий зазив до бою: "**А ліпо ни било брате взряче на Божию помоч і на молитву святої Богородиці, поїскати отець своїх і дід своїх пути і своєї чести?"** Взір досі, як писати подібні зазиви до бою. Предки наші боролися з тою думкою в серцях: "**А нам дай Бог за крестяни і за Рускую землю голови свої сложити!"** Ось ціль війни—честь, ідея! Після побіди князі і дружина—рекоша: "**Тако буди! То есть нам на честь і всі Рускій землі!"**"

Ось дух нашої старини, переданий на сторінках нашої літописі.

Згадуючи про чарівне евшан зілля, наш літописець дає незабутню науку поколінням: "Да луче есть

на своїй землі костю лечи, нели на чужей славу бити.”

В 1240 році татари під проводом Батия напали на Київ. Від скрипоту татарських теліг і ричання верблюдів не чути було голосу в місті. Стріли притьмили сонце. Остання залога в Десятинній церкві боронила старої величі Києва—це були **галичани** під проводом свого тисяцького Дмитра, що до останку боронив столиці східної України—так як в 1919 році знова галицькі полки боронили тої самої столиці вільної України до останку перед наступом новочасного московського Батия. А коли галицький король, що в Дорогичині на Поліссю коронувався папською короною, приневолений обставинами мусів шукати примирення з татарами, тоді наш літописець згадує про це з тяжким болем. Мимо всіх почесностей, які татари віддавали нашому князеві, він згадує: **“О зліе зла честь татарская!”**

Ніколи однак не треба забути, що татарський розгром підготували своїм нападом на Київ москвичі. Андрій з Суздаля в 1169 році так зруйнував Київ, що ця метрополія відтоді негодна була піднятися на силах і татари лишень довершили те, що зачав москаль. Москалі брали з України все, що лише захопили і вивозили на північ до себе. Андрій навіть ікони забирав з України.

З передтатарської доби одним з помітних пам'яток давнього українського письменства є **Заповіт великого князя Володимира Мономаха для своїх дітей**, т. зв. **Поученіє**. Князь Володимир Мономах умирає 1125 року і є взором, як тоді жили і діяли князі. **Це були перші трудівники перед усіми.** Не були вони князями лиш силою свого родження, але стали такими силою свого першества праці, успіхів і здобутків. Князь жив скромно в особистім життю, але зате був взором чеснот і безперестанної праці. Про нашого св. Володимира літописець писав, що він був “в раті без переступа” і першу увагу звертав на військо а не на маєтки. “Будет дружина, будет злато.” Цей спосіб життя вів також

Володимир Мономах і це поручає своїм дітям.

“Первое Бога діля і душа своєя **страх імійте Божий в сердци своєм і милостиню творя нескудну** (нескупо), то бо єсть начаток всякому добру.” Святий Володимир давав десятину з усього свого майна на церкви і так поручено в його Уставі—наші предки давали много, не були скупі на релігійні цілі народу і уважали, що **релігія то скарб**—а не опій, як написали деякі босяки знад Клязми. І наші предки були великими, все мали всього доволі. До перва тепер, задурманені червоним дурманом, деякі карлики землячки поважились так писати, як це зробив П. Тичина:

На чорта нам здалася власть—
нам дайте хліба, їсти...

Тим євнухам новочасним, позбавленим мужеської сили, не треба власти в рідній країні—їм вистане кусок хліба з руки пана, кинений як лсам.

Князь Володимир Мономах інакше заповідає дітям. **“Всього же паче убогих не забивайте, но, елико могуте, по силі кормите і надавайте сироті і вдовицю оправдите самі, а не вдавайте сильним погубити чоловіка.”**

Чи можуть бути кращі постансови народовластя, як ці?!

Наказує князь шанувати і підтримувати священство.

Окремо наказує: “Стария чти яко отца, а молодия яко братию.”

Самі мають доглядати всього і не завірювати другим того, що самі повинні виконувати. **“Оружя не снимайте с себе вборзі”**— все будьте нацоготові! Нікому і ніколи не робіть пакостий, всіх шануйте.

“Человіка не миніте, не привічавше, добро слово єму дадіте. **Жену свою любіте, но не дайте їм над собою власти.**”

Накінець Поученія князь переповідає дії свого життя і многі небезпеки, з котрих Бог “неврежена мя соблюде.” Він **все був перший в службі.** “Єже било творити отроку моему, **то сам єсьм створил,**

діла на війні і на ловіх, **ноч і день на зною і на зимі не дая собі упокою.**"

Оце князь старої України!

Він ще поручає дітям: **"Смерти бо ся діти не бо-
яще ні рати, ні от звіра, но мужское діло творите,
како ви Бог подасть."**

Ось золотий вік нашого старого письменства, повний високих чеснот, посвяти і жертви для України, повний віри і вірности, незрівнаний красою і силою життя.

В билимі про Ілію Муромця оповідається про книгу голубину—книгу героїв України та їх геройських подвигів. Таким героєм був простий селянський син Ілія Муромець, що вибрався до престольного Києва, щоби там **"помолиться чудотворцем київським, заложиться за князя Володимира, послужить ему вірою-правдою, постоять за віру христіянскую"**—ось ціль лицаря. Вперед однак він просить батька о благословення.

Батько відповідає:

**"А на добрая діла тобі благословене дам,
а на худия діла благословеня ніт.**

Поїдеш ти путем дорогою,
не помисли злом і на татарина,
не убий в чистом полі хрестянина!"

Така наука і така служба нашої героїчної старини. Тому Михайлик бере на спис Золоті Київські Ворота і кудись їх відносить в безпечне місце, щоби знова повернути зі славою у свій час.

Наша старина це служба вірою і правдою, не за плату, не за гріш і вигоду.

Це служба Богу вперед, а потім народові.

Нарід знаходить своїх представників в князях, як найкращих з народу, що є його оборонцями і здобувцями для добра і чести всіх.

Благословення є лишень на добрі діла. Старина виразно відмічує добро від зла, зла невільно чинити ради химери, невільно вбивати народу для якогось півбожевільного досвіду позакраєвих міжнародних

волокіт. Старина знає свою Руську Правду і своє героїчне лицарське Слово.

Щоб собі добути чести а князеві своему слави.

Наше старе письменство таке, як “дзенкіть сріблених шабель”—коли вжити слів Б. І. Антонича. Досі воно не стратило ні сили, ні краси, ні живучости вислову і думки.

Треба його тільки пізнати глибше, щоб полюбити цілим серцем.

І на все. А присвічувати буде нам Ясне Сонечко України, як тогочасні назвали в билинах Великого Князя Володимира за його діла віри і любови, за його силу і мужність, з котрих й ми досі можемо черпати силу і віру для наших душ—навіть серед темряви тяжкого і неприхожого часу. А тоді, сказавши словами новітнього поета:

Наздоженем скорим кроком, що давно вже
загубили—
наздоженем честь і славу, що князі і рать лю-
били.

Тай запросимо в гостину у тереми злotosвіт-
ні—
знов засядем на покутті прості, горді і при-
вітні...

(“Фанфари”)

— — —

ДРУГИЙ РОЗДІЛ

ЗАЛІЗНИЙ ВІК СМЕРТЕЛЬНОГО ДУЖАННЯ ЗА ІСТНУВАННЯ

Коли татари з метрополії Київа зробили місце болю “Му Баліг” і папський відпоручник Пляно Карпіні бачив кілька нужденних хатин там, де стояли многолюдні колись вулиці, нарід силою обставин мусів боротися за фізичне існування і пересути лихоліття.

Вже Андрій Суздальський назначив шлях, яким Москва стала загарбувати цінності і оставші скарби київської держави. Вивозили все, що попало—від ікон, книг, окрас і всього добра почавши, а кінця не було.

За книгами і добрами пішли слідом нечисленні оставші в живих вчені і письменники України. Це є причина, чому здебільша пам'ятки української старовини повіднаходили на півночі, між москалями. Ратуючи життя, люди втікали в безпечні околиці і принагідно брали з собою, що найцінніше мали.

Проповідь Серапіона відзеркалює той стан, в котрім опинилися українські землі через навалу татар. Писана біля року 1270 звертає пословну увагу на моральне відродження народу. Причину лиха і недолі находить в гріхах народу.

“Се уже наказаеть ни Бог знамени, земли трасенем его повелінем; не глаголет усти, но діли наказуеть.” Себто— це Бог карає нас знаками!

“Ми же одинако не покаяхомся, дондежи приде на ни язык немилостив попустившю Богу і землю нашу псту створиша і гради наші пліниша і церкви святія разориша, отца і братию нашу ізбиша, матери наші і сестри наші в поруганє биша.”

“Земля наша іноплеменником в достояніє бисть.”

“Не бист казни, кая би преминула нас.”

Ствердивши той стан крайної недолі всього народу і України, взиває до моральної обнови, як передумови всякого постулу і визволення. В цім проповідь Серапіона є актуальна все, а особливо в таких часах, як нині.

— — —

Щоб визволити Україну, а бодай найти полекшу проти ворога і поміч, вже наш король Данило старався навязати блищі зносини зі західною Европою, котрої представником все був св. Отець. З рук Папи Іннокентія IV король Данило приймає королівський вінець і коронує його домініканець Опізо в Дорогичині 1253 року.

Ще передтим їде на Собор до Ліону наш висланник, арх. Петро знад Рати і бере там участь 1245. Присутні з першої руки мали нагоду довідатися на заході, хто це є ці татари, як вони виглядають, як поступають. Бо на заході кружляли тоді неімовірні поголоски про татар— деякі говорили навіть, що вони мають лише одно око і живцем їдять людей, такий страх впав на всю Европу по розгромі київської метрополії.

Цю лучність зі заходом берегли потім через століття досі наші провідні одиниці і тому на Соборі у Фльоренції стрічаємо знова висланника з України, київського митрополита Ізидора в 1439 р., що згодом став кардиналом.

З тих часів остав нам письменний памятник в Листі київського митрополита Мисаїла до Папи Сикста IV в 1476 р. Він звертається до Папи зі заявою повсякчасної любови і єдности віри. Зараз з самого початку свого Листа зазначає: “Ність бо

разньствія о Христе греком і римлянном і нам —**всі єдино тож суть.**”

— — —

Мимо татарського лихоліття і послідовної руїни все таки давні культурні надбання України були так великі і так значні, що навіть лихі часи негодні були зразу все це повалити і знищити. Українська мова ще довгий час є не лише пануючою мовою на сході Європи, нею пишуть і говорять побідні сусіди, а навіть далеко на заході поляки в державних справах уживають української мови, як державної. Тим наша мова набирає значіння міжнародного. Нею пишуть і нею послужуються в дипломатичних справах українці, литовці, поляки, росіяни, молдавани і навіть татари.

Зразком великого значіння нашої мови в тих часах є **Литовський Статут**, котрий в бігу подій заступив нашу Руську Правду і **Судебник польського короля Казимира**.

Велинський князь Любарт і великий князь литовський Кейстут дають **Грамоту польським купцям з Торуня**, що свобідно можуть торгувати. Ця Грамота датована біля 1341 року є взором простоти і сили вислову нашої старої мови.

“От князя от Кестутя і от князя от Либорта у Торунь к містичем. Што есте просили нас абихом вас пустили до Лучцька торговать через Бересте... —яз князь Кестуй не велю їх займати.”

— — —

Інші подібні грамоти відносяться до справ купчих і не лишають в нас тепер милого вражіння. З них видно наглядно, як наші роди через політичні незгоди обідніли і стали випродувати маетки. А купували їх всякі захожі пани—неукраїнці.

Приміром одна така **Купча Грамота** з 1 січня 1368 р. у Львові подає, як: “Купил пан Ганько Сварц містич лвовський старший в Олешка у Малечковича дідичство на Щирку село і землю і дуброви і ліс і ріку і стави...”

Таких грамот з тих часів є доволі, всі вони майже подібні змістом. Наші старі боярські роди ви-

продуються, а багатіють на наших землях захожі чужинці, що відразу дістають всякі уряди і стають “старшими.”

Другим чинником, що поволі але певно став доводити до зубожіння загал народу і дав себе відчувати головно підчас козаччини, це були подружжя українців з неукраїнками, силою котрих наші маєтки переходили в чужі роди і пропадали раз на все для нашої справи.

З браку наших шкіл і вчених, котрі через татарщину полишали рідну землю і так, як печерський вище згаданий архимандрит Сераріоп їхали на північ, де їх ожидали високі посади і безпечне життя — наші оставші з можних родів ішли до чужих шкіл і там винародовлювалися, або бодай приходили звідтам байдужні до своєї справи.

Однак українська мова ще силою давньої слави занимала провідне й чільне місце. Польські королі в заставних і даровних листах вживають поголовно української мови.

Приміром — польський король Ягайло пише таку заставну грамоту для молдавського воеводи Александра в 1411 році.

“Ми Володислав Божією милости король польський, литовски і руський і іних многих земель господар знаєм то сим нашим листом усім хто нань возрит іли услышить его чтучи, аже есьм должні одну тисячу рублев фрязьского серебра пріятелю нашему Александру воеводи господарю землю молдавскої...”

Хан Золотої Орди Тохтамиш звіщає польського короля Ягайла про своє вступлення на престіл 1393 року і пише про це по українськи. А був це внук звісного і страшного Джінгісхана.

“Слово Тактамишево ко королеви польському. Відомо даєм нашему брату, аж есм сіл на столі великого црства.”

І навіть по далекім польськім Поморю самі польські єпископи, що зібралися в Ленчиці 13 грудня

1433 р. пишуть **Договірну Грамоту** українською мовою. Замітним є, що зібрані були лише польські владики і вельможі на чисто і корінно польській землі, а грамоту писали для себе і молдавського воєводи Стефана.

“Ми войцех з бжией млти ярцибискуп гнізденский, збикгнів краковский, станислав познанский...” ітд.

З винайденням друку через Йогана Гутенберга справа письменства набрала нової сили і улекшення. Книги першої потреби стали доступні многим в короткім часі і за без порівняння менші кошти. І хоча перший друк находив всюди свої особливі труднощі, то справа друку чимраз більше набирала сили і поширення.

Перші наші друковані книги появились, як дивно це може нам нині виглядати, якраз в Кракові і печатав їх німець **Швайпольд Фіоль**. Це були роки 1491/2. Він видав в своїй печатні наші **богослужбні книги Осьмогласник, Часослов, Тріод Постну і Цвітну та Псалтир**. Однак в Кракові зчинили проти нього бунт і обвинили в чарівництві, у висліді чого ратуючи життя Фіоль залишив Краків і печатання.

Уроженець Полоцька **др. Франциск Скорина** видав в Празі першу нашу печатану **Біблію** в 1517 році. Був чоловіком вченим, докторат лікарських наук дістав на університеті в Падуї. Біблія видання Скорина перейшла згодом кілька видань і широко поширилися по Україні.

В 1570 році **Василь Тяпинський**, як подає самий “русин” з Полоцької Землі видає свій переклад євангелії. Потім ці переклади множаться. З браку шкіл і під чужим пануванням, останки українських панів підпадають легко під чужі впливи. Настає духове розбиття і замішання. Ширяться всякі ереси, котрі стараються використати бажання знання і популярність євангелії для своїх цілей. Відживає навіть давнє аріяństwo у виді так званих антитринітаріїв, що були новітнім рухом зісвітчених людей, які в Христі та Його науці не хотіли бачити Боже,

як радше людське і тим самим до нічого незобов'язуюче, хоч дуже для них миле і принадне.

1581 року видає своє евангеліє на Волині **Негалевський**.

Замітним є т. зв. **Пересопницьке Євангеліє**, котре викінчено в Пересопницькім монастирі на Волині 1561 року за архимандрита Григорія і котре давало много наук. Так приходимо до так званих **Учительних Євангелій**, що попри текст ще додавали науку.

Першою книгою печатаною у **Львові** був **Апостол**, котрий напечатав в своїй печатні **Іван Федорів** 1573-74 р. Федорів передтим пробував печатати книги в Москві, але москвини ще не доросли до такого діла і він ледви живим втік звідтам. Потім заснував печатню в Заблудові коштом литовського гетьмана Григорія Хоткевича, а звідтам прибув до Львова. Однак і тут довго не побув, а перейшов на службу до князя Остроського Константина, що славився тоді меценатом українських наук і народности. В **Острозі на Волині** Федорів випечатав повну велику **Біблію** в 1581 році, що стала монументальним твором для вської східної Церкви.

Згодом печатні стали помножуватись і навіть менші монастирі і місцевости мали свої печатні. Так приміром мала галицька місцевість **Стрятин** мала свою печатню і видавала книги, з котрих **Требник** досі замітний. Так само волинське майже село **Єве**, де Мелетій Смотрицький видав свою незабутню **Граматiku** церковно-слов'янської мови в 1619 році, що стала основою науки на многі літа між славянами, много разів перевидана, учебник в школах Сербії і Болгарії, та основа, на котрій Ломоносов потім розробив російську граматику і російську літературну мову.

Головними однак трома осередками письменства і печатні стали **Львів, Київ і Острог**.

Печатню Федорова відкупило згодом за довги **Брацтво при Успенській церкві у Львові** і дістало для неї право ставропігії, себто патріяршого хреста і виняття зпід безпосередньої зверхности єпископа— з тим, що мало право прямо зноситися в своїх спра-

вах з патріархом. Люди є все людьми і часто поясняли собі цей привілей, як право вглядати навіть в справи дієцезії та власні єпископа і на цій точці виринили все тертя і непорозуміння з єпископом. Замість скріпити, патріарх українців ослабив внутрішніми спорами, що часто переходили в отверту борбу. При Брацтві була своя школа і для її потреб брацька печатня печатала книжки. Тамже видано **Порядок Школьний** і граматику грецької мови **Адельфотес**.

Як колись за Данила галичани боронили останки київської ненарушимости в Десятинній церкві, так само через всі століття звязок між Західною а Східною Україною ніколи не переривався. Східна Україна все черпала много сил і помочі з найкращих сил Галичини. **Єлисей Плетенецький** архимандрит **Печерської Лаври** походив з Плетенич біля Золочева. Він відкупив Стрятинську печатню від спадкоємців єпископа Балабана і перевіз до Києва. Інший знова уроженець Галичини, **Захарія Копистенський** став одним з найбільших тодішних письменників а його **Паліодія** безсмертною, бо в ній змальовує безрадний і безпомічний стан нашої Церкви і нації в тих часах, та подібно як Серапіон домагається морального відродження, як передумови поступу і визволення. З київо-печерської Лаври вийшла друком монументальна Мінея—**Антольогіон**, що зложив також уроженець Галичини, а пізнійший митрополит київський, **Йов Борецький**. Печерська школа в 1632 році злучилась зі школою Богоявленського Брацтва і так повстала київська колегія, що згодом за митрополита Петра Могили стала **Академією**.

Годиться тут згадати праці **Лаврентія Зизанія Тустановського**, що зі Львова перейшов до Вільна і напечатав низку праць, як **Буквар**, **Граматику** і **Словник** в 1596 р.

Знова **Памво Беринда** видав в 1627 р. **Лексикон**, в котрім пояснив церковно-славянські слова живою українською мовою. Працював над тим словником цілих 30 літ.

III РОЗДІЛ

СРІБНИЙ ВІК ЛИЦАРСЬКОЇ БОРБИ КОЗАЧЧИНИ І ДУХОВИХ ПЕРЕМОГ

З повстанням козащини українська нація дістає фізичних оборонців, що зберегли своєю кров'ю її фізичне існування і загордили ордам вступ на захід Європи. Цими оборонцями європейської цивілізації перед ордами сходу століттями були наші українські предки і ніхто цього не підносив у особливу для нас заслугу. Другі народи величалися нашими жертвами і нашими трупами вистелювали собі славу. Татарщина завершила добу руїни, що почали напади півдиких тоді племен знад Оки і Клязми під проводом свого Андрея в 1169 р. Обідніння і розтіч духова, що слідували з приводу державної руїни, вкінці вичерпали не лише економічні засоби України, але також її людський матеріал і культурне надбання. Через випродаж давних родів з прастарих земельних посіlostей і скарбів, через нещасні подружжя, ми втратили поволі, але певно цілу провідну верству. Осталися ще збіднілі бояри, селянство, міщанство і священство. А тому, що перші три вкоротці потім станом маєтковим майже зрівналися і ступенем життя та значіння, то як казала наша пословиця, остався нам лишень “хлоп і священник.”

З тою мірою, як під безнастанними ударами азійських і півазійських орд зі сходу вичерпувалася

сила нашого народу, магток і лад життя, ми ставали все більше ослабленими і менше відпорними на удари, що сипалися як з рога обильности. Географічне положення України і її безмірні багатства все притягали на нашу землю нових займанців і нові орди. Тому, коли прийшла до попередних ще орда зі заходу і полудня, наші ослаблені вже й так сили не видержали тих нових ударів і Україна перестала бути самостійною державою, а стала свого рода автономною державою в союзі Литви, а потім і Польщі. Остався ще давний високий культурний престиж, про що свідчить панування нашої мови в дипломатичнім світі сходу і мова нашого населення аж по Вислу, але це був відблеск давної слави, що вскорі став погасати. Вправді на самім передмістю Кракова, на Казимірі, остався ще свідок нашої культури, наше евангелія з тамошньої церкви — вправді на Вавелі, де є гробниця і замок польських королів, є ціла каплиця з часів Ягайла розмальована нашими іконами і з нашими написами — але це було вже наше мистецтво на службі чужої величі. Нашими силами збогачували свої культурні скарбниці Польща і Москва, а навіть Будапешт.

Хмельниччина наново викресала приспані сили українського генія з самих глибин простолюддя і воно стануло на сторожі давної слави. При нім стали вірно останки давних родів боярських. Ще Виговський домагався в договорі від шведського посла Готфрида Велінга “прав давної України або Рокослянні, там де була грецька віра і де **ще досі існує мова аж по Вислу**” — а було це в січні 1657 року.

Однак ці всі права давні треба було здобути, мову оборонити, власними грудьми і кровю. Вичерпана нападами орд Україна далі кровавиться, тепер вже за здобуття давних прав і в цій борбі, що за Дорошенка довела Україну до так званої “великої руїни” і диких піл над Дніпром, хоч український нарід багато тратив фізично і економічно, однак духово, культурно і релігійно став поволі відживати і розбудовувати своє надбання, свою окремішність.

В часах нестійких і наглих воєн нема прихожої почви для письменства, для учених, для шкіл. Українські уми заняла **релігійна полеміка** з приводу повернення давньої старовинної єдності церковної на Україні, даліше воєнні події списані по часу, як слідували в **козацьких літописах** і похідні героїчні пісні—**думи**.

Релігійні почування народу все живі, а особливо значіння і важности набирають в часах народної борби, лихоліття і пригноблення. Тоді релігія стає самотнім духовим помічним чинником і віра в одного справедливого судію і местика Бога, однак безконечно милосердного і ласкавого, стає забором проти розпуки і морального упадку. Світлий день воскресення Христа є все найкращим днем для народу в пригнобленню і біді. Наш нарід віками черпав живучу силу опору і видержання з правд Христової віри. І тому обсяг релігійних інтересів в письменстві є широкий і все актуальний, навіть в найтяжчих і найприкріших часах українського письменства.

Боярин **Василь Загорівський** пише **Заповіт** своїм дітям, щось по взору князя Мономаха. Ділить їх однак час 450 літ і тому інші справи і вимоги кладе Загорівський для тогочасних. Заповіт писаний в 1577 році.

Вимагає від дітей, щоби по семім році життя зачинали вчитися “русское науки в писме светом.” Потім доперва, вивчивши своє рідне і релігію, “науки латинского писма” щоби вчилися. І поручає пислати дітям до Вильни на науку до Отців Єзуїтів, бо “там фалють дітям добрую науку.”

Брак власних шкіл і власних учителів дається сильно пізнати. Загорівський свідомий українець і державник. Однак ради вищої освіти поручає дітям вищу науку в чужій школі, бо своїх нема. Однак остерігає їх: “аби писма свого руского і **мовеня рускими слови** і обичаев цнотливих і покорних руских не забачали, а **наболшей вери своеє— ніколи аж до смерти своеє не впускали.**” Остерігає їх також

перед тогочасними ересями, котрі називає отруєю і поручає між іншим гостювати лишень в тих домах, що одної з ними віри і там заводити приязни і там женитися, не глядячи на великі посаги, але на моральні прикмети своїх будучих жен.

Початки української драми находимо у **віршах на Різдво Христове в Памва Беринди** з 1616 р. у Львові, дальше в уставках драми **Якова Гаватовича** з 1619 року, так званих **інтермедіях**, і драмі про **Страсти Христові** з 1630 р. у Львові. Цікавим є, що ці початки української драми походять зі Західної України і тут є жерело тої сили, що потім так прекрасно розцвила в київськiм вертепі.

Монах **Іван з Вишні** під Львовом, тому прозваний Вишенським, написав ряд посланій до ріжних станів українського народу з ріжних причин. Зневірний в тодішні відносини, пішов на Атонську Гору, щоби там дожити віку пустинником і звідтам пише дуже яркі і свого рода громові послання на Україну, в котрих не щадить нікого. Заступається він за тими бідними людьми, що з одної мищини борщ хлечуть і барабольку їдять, про котрих мало хто дбає, а котрих ради вигод і достатків покинули верхи давної української суспільности, що перейшли на шлях легкої наживи і безідейности. Це свого рода філіпіки, котрі ворушили давну нашу совість. Однак з другої сторони Вишенський був тої думки, що не треба новітних шкіл і наук, бо вони мало що приносять добра і тим відстав від бігу подій, які котилися виром по Україні.

Ісає Копинський написав релігійний твір **Ліствица Духовная** (Духовна Драбина) і послання до князя Єремії Вишневецького в 1634 р., в котрім кличе князя назад до повороту до рідної віри і народу. Однак Єремія став одним з найбільших яничарів України, що воював проти священників, як він звав їх "заговірників" і казав їм очі сверлом вертїти чи на паль саджати, бо не хотїли служити Польщі, а ділом і словом помагали Хмельницькому.

Львівський міщанин **Юрко Рогатинець** вважається за творця **Перестороги**, що нарівні з творами Ко-

пинського займався невідрадним станом втечі і повороту давних наших родів від своєї Церкви і народу,

Кирило Транквіліон Ставровецький написав першу українську догматику (книгу правд віри) **Зерцало Богословія** в 1618 році, **Учительное евангеліє** і **Перло многоцінне**, збірник порад і поучень релігійно-морального характеру.

З поступенним станом занепаду державного, культурного і економічного, прийшла як вже згадано утрата вищих верств. Зачало панувати “лакїмство нещасне” і були такі українські пани, що ще не відреклися свого, але котрих “українські кістки ляцьким мясом обросли,” як сучасні говорили про київського воеводу Адама Кисіля. Брак вищих шкіл довів до того, що українські сини вчилися по чужих і часто з наукою набували чужу віру і народність. Поширилися по Україні всякі ереси, навіть такі як давно вже завмерле аріяство під виглядом так званих антитринітаріїв (протитроїчників). Вищі церковні посади манили деяких не так працею і жертвою для Христа і спасення душ, як радше ще останками своїх маєтностей, котрих не захопили лакімі на інтрата вельможі. Нище священство, що ще остало при своїм народі, було невчене, бідне і прямо безправне. Через тиждень священники мусіли чинити роботи для пана, часто возити гній, а в неділю правили, не виголошуючи проповідей. До того жадні пани навіть церкви часто арендували коршмарям, так що—як пише в своїх споминах шляхтич Лось з 1646 р.—“навіть дітей невільно було хрестити без оповіди в жида-арендара.” Священик в такім стані пониження часто ще й запивався. Пише **З. Копистенський** в своїй **Палінодії**, що тяжко було пізнати, де священник частійше тоді бував—в церкві чи в коршмі. Це пише православний тодішній полеміст і він стверджує невідрадний стан нашої Церкви, а з нею цілої нації.

Не диво, що з усіх сторін, котрі бажали закінчення того невідрадного стану і відродження релі-

гійно-морального народу, ішло змагання відмінити той стан. Висловом того була **унія** (злука) в **Берестю Литовським**, котру проголошено в церкві св. Михаїла на зїзді всього духовенства України в 1596 році. **Не приїхав** однак на цей акт князь меценат і свого рода світський тодішній наш провідник

ПАТІЙ ПОТІЙ

Константин Острожський, хоча знав про це і з початку сам був прихильний до унії. Він це й почав проти унії борбу, що чимраз захоплювала ширші круги українського народу і котра вкінці довела до трагічної смерти полоцького архієпископа, св. Йосафата Кунцевича у Витебську, якого замордували розагітовані і розгорячені міщани якраз на цім тлі.

Унія була це злука, поворот до церковної єдності на Україні. Володимирський єпископ і пізніший митрополит **Іпатій Потій**, один з головних творців унії так пише про це в своїм творі "**Унія**": "Але іж до оное стародавнее згоди, которая первій за єдиноцтва біла в церкві Божой, своїх ведемо!" Та нарід часто не розумів того і з того приводу треба було "не толко слов ущипливих писма вше-течного"—але також "погрозок і небезпечности здоровля" натерпітися. Закиди були ріжнородні, здебільша змістом ці самі, що й тепер деякі висуювають—аж дивно, як мало під тим оглядом змінилося за сотки літ. В. Липинський називає тодішніх уніятів наших "революціонерами", бо вони намагалися радикально "перевести позне відродження нації." На цім тлі повстало **полемічне письменство**.

Одним з найголовніших стовпів незєдинених стає згодом **митрополит П. Могила**, котрий за 14 літ свого правління в Православній Церкві старався піднести її з занепаду тодішнього і поставити нарівні або й вище унії. Вихованець західних шкіл, Могила взорував весь свій рух на католицькій культурі і латинських взірцях. Так основана ним київська академія стала центром православних і розсадником західної культури на Україні. Куліш по цій причині називає Могилу "поляком в православних ризах," а М. Грушевський в своїй Історії релігійної думки каже так: "Могила на все життя зіставсь вірним прихильником католицької культури і церковности"—стор. 77.

Ідеєю оконечною, до котрої у завершенню дійшла вся письменна і дієва полеміка з приводу унії на Україні, став **український патріярхат** з своїм власним українським патріярхом в Києві, незалежним ні від Царгороду, ні від Москви, а в злуці з Римом. Це була ідея усамостійнення української Церкви раз на все, відірвання її від загрози Москви зі сходу і від польської загрози зі заходу і опертя на своїх власних силах—в єдності віри і лучности з центром всього християнства в Римі. Ця ідея найшла однак рішучих ворогів в черні, котра грозила потоплен-

ням в Дніпрі навіть самому Могилі—і так досі остала тільки ідеєю, котру старався здійснити наслідник колишніх митрополитів велитів України, митрополит Андрей Шептицький у Львові.

Церковна полеміка видала ряд знаменитих полемістів і оживила все українське письменство. Одним з чільних полемістів того часу є **Мелетій Смотрицький**, православний єпископ полоцький а потім уніятський архимандрит в Дермані. Незвичайно здібний і вихованок заходу Європи, Мелетій Смотрицький з усім запалом і творчим хистом свого слова став на оборону православія. Його твір **Тренос** оплакує ці роди, що відійшли від Церкви і кличе до повороту. Православні так любили цей твір, що умираючи казали класти собі під голову в домовину. Смотрицький був автором граматики. Після мученичої смерті св. Йосафата вибрався у подорож на схід до центра православія, до Царгороду. Там побачив все власними очима і пізнав з першої руки. Крайно розчарований вертає назад на Україну і переходить до унії в 1627 році. Пише твір **Апольогія**, в котрій відкриває стан православія, а згодом доповнює сказане твором **Паренезіс**, в котрім закликає всіх українців до єдності віри в одній українській католицькій Церкві. Подає погубні наслідки спорів і загрозу від Москви та надію на відродження через унію. Однак православні замість прийняти його твір, осудили його на соборі в Києві, котрий він сам так вихвалював і на котрий надіявся—його Апольогію там рвали і топтали ногами, він ледви з життям втік звідтам і вневдовзі помер.

Іншими полемістами того часу є **Ілля Мороховський** і **Лев Кривза**.

Ректор кийвської школи **Касіян Сакович** пише вірші на похорон гетьмана Сагайдачного, в котрих є така стрічка:

“Найбольшую реч межі всіми сужу вольность.”

В тих віршах також згадується виразно назва Україна котра гордиться своїм козацтвом, як заборолом своєї вольности.

Знаменитими проповідниками свого часу були

Дмитро Тупталенко, митрополит Ростова, що полишив дійсно гарну і змістовну проповідь на Успення, яка досі може служити взором, як писати проповіді— і **Йоаникій Галятовський**, що написав збірник проповідей “Ключ Разуміня.” Чернигівський арх. **Лазар Барановський** лишив нам два твори “Меч Духовний” і “Труби Словес Проповідних,” котрих наголовки вже свідчать про актуальність тодішню і воєнні часи. **Кирило Транквіліон-Ставровецький** пише “Перло Многочінное,” а **Антін Радивилівський** “Огородок Марії Богородиці” і “Вінець Христов.” Все це були проповіді на неділі і свята цілого року, з того Тупталенко написав же окремо **Життя Святих** в чотирох томах.

В збірнику проповідей Галятовського п. з. “**Небо Новое**,” є цінні приміри з життя, побуту і історії. Між іншими згадується про походження чудотворного образу Матері Божої, який тепер є в польській Ченстохові—але який належав давніше до українців, які дістали його в заміну за поміч від греків. Цей образ мав малювати св. евангелист Лука і він переховувався в княжій катедрі в Белзі, звідки по зруйнованню княжого замку і катедрі перевезли його до Ченстохови.

При школах українська **драма** найшла не лишень вдячне приміщення, але також хосенне примінення. Згідно з вимогами часу першими зразками були події, що в здраматизованій формі передавали масам Різдво або Страсти Христові. Окремо була драма про Збурення Пекла і Чудеса святих.

Шкільний **вертеп** дав не лишень популярну драму для народу, він став часто жерелом удержання для бурсаків київської академії. З вертепом ходили по Україні. А тому, що у вертепі виводили не лишень історичні особи, але також сучасні з великим додатком актуального гумору, він став дуже популярний. Вертеп це була хатина, часом двоповерхова, з котрої виходили ляльки. Бурсак, за вертепом, говорив в їх імени—ціла акція була перед слухачами. Не

обійшлося без жида, що творив предмет дотепів і сміху.

Юрій Кониський, єпископ, написав драму про **Воскресення Мертвих**, в котрій під здогадними особами, порушив актуальні справи, кривду і відомсту. На ту саму тему зложив ще перед ним подібну драму **Варлаам Лещевський**.

Єпископ **Теофан Прокопович** написав дві драми: **“Владимир”**— з часів нашого Великого князя Володимира, і **“Милость Божія, Україну от неудоб носимих обид лядських—свободившая...”** Цю останню в 1728 році і в ній представляє побіди Богдана Хмельницького над ляхами. В цій останній в уста Хмельницького вкладає пропамятні слова:

З сребних подумис отци наші не їдали
і з золотих пугаров они не пивали;
о желізі старались, желізо любили
і велику тим собі славу породили.
Оних путем ідіте, оних подражайте:
слави іща, богацтво ви за ничто майте.

Слідом давньої літописі пішов якийсь львовянин, що зложив **Львівську Літопись**, яка обіймає події від 1498 до 1649 років. З тих самих приблизно часів походить **Чернігівська Літопись і Густинська Літопись**, котру знайдено в густинським монастирі в переписі з 1670 року. Це є свого рода збірка і перерібка ріжних літописей з долученими вістками з інших жерел. Подібно **Теодосій Сафонович** уложив свою **“Кройнику”**— була це компіляція ріжних літописей і вістей в один твір.

Зукраїнщений німець і архимандрит київо-печерської Лаври, **Інокентій Гізель** написав **Синописіс**, що вийшов в Київі 1674 року. В книжці подано чимало тодішнього українського побуту, звичаїв.

Літописий було більше, але найкращими і дійсно знатними стали три козацькі літописи: Самовидця, Грабянки і Величка. Всі три були козацькими старшинами.

Літопись Самовидця, котрої автора не знаємо,

однак з писання видно, що був шляхтичем і станув по стороні Хмельницького, котрого бої описує і дальші події аж до року 1702. В літописі Самовидця є описані дві ради, одна в Чигирині, 2 жовтня 1656 року, коли козаки вперше присягали на вірність самі собі і своїй ідеї боротися за власну Українську Державу—та другий опис, так званої “Чорної Ради,” що є контрастом першої. Підчас тої другої в червні 1663 підпита і підмовлена козацька чернь вибрала гетьманом України Брюховецького, ставленника московського агента. Описуючи на Чигиринській козацькій Раді вибір молодого Хмельниченка на гетьмана, Самовидець зазначає спонуку того вибору: “Жеби тая слава била, же Хмельницький гетьманом.” З нагоди Чорної Ради і розмотання найгірших інстинктів підпитого посліьства, котре московські агенти ужили проти українських самостійницьких кругів і ділових чільних людей України, Самовидець з болем згадує про наслідки того всього в розбоях, безкарности і хаосі, який настав по цім в Україні. Він підчеркує: “Барзо притуга великая на людий значних била.” Як близькі ці часи до наших тим самим способом агітації проти чільних українських людей і нищення України таки українськими безтямними руками?!

Літопись Грабянки, що був гадяцьким полковником, обіймає часи від найдавніших аж до року 1709, половно однак часи Хмельницького. Сам автор був полковим суддею і в тим характері їздив з гетьманом Полуботком до Петрограду, щоби добиватися в російського царя Петра повернення давних вольностей України. Цар Петро відповів в свій спосіб, як азійт і запроторив наших відпоручників в тюрму, в котрій в кайданах помер за волю України гетьман Полуботок 1724 р. Грабянка бачить в Хмельницькім герою і визволителя України. Опис Хмельницького героїчний, його зазиви до війська і посліьства є взірцеві, як належить і тепер робити такі зазиви—це взірець незрівнаної пропаганди военної проти ворога.

Сама поява Хмельницького в Україні зняла нові

надії—це був Богом данний провідник, тому Богдан. Грабянка так відмічує той стан: “Услышано то по всей Україні і радовахуся, яко ізбавленіє Господне людем своїм от лядскія неволі.” Свідомість національно-релігійна тут така сильна, що може повстидати неодних ще й тепер.

Хмельницький вповні відповідає тому поняттю народу, покладаним на нім надіям. “Хмельницький... хоча обновити прежних козаков славу... і **не на силу, но на Бога уповаше.**” Такими словами Грабянка представляє нам ціль повстання Хмельницького, як чисто ідейну—хотів відновити **давню славу і** це поняття чести і слави, так само як в старині України, так само тепер стає найважнішим і наймогутнішим двигуном всенародних дій. Не за шкурні інтереси, хвилеві користи, заспокоєння шлунка—але за вищі цілі, чисто духові та ідейні нарід піднімає повстання під проводом Хмельницького. Велич цього провідника, що шукаючи ідейних цілей покладав всю надію свою також не на матеріяльні засоби, але на духові цінності—на Бога клав свою надію, є взором великої людини.

Коли прийшло до бою під Жовтими Водами в 1648 році, Грабянка описує, як Хмельницький промовив до тих українських полків козацьких, котрі були по польським боці і при помочі котрих ляхи задумали в зародку згнобити українське повстання. Ворог все мав ту саму методу борби—українськими руками і українською кровю мурувати тюрму для України, нашими грудьми заслонувати себе. Польща все виводила наші полки на різню за себе, для себе згортала славу, для нас кувала ще дужчі кайдани. Знав це знаменитий Хмельницький і вмів розбити ці хитрощі клятвого ворога на прах. Він так відзивається до реєстрових козаків по ляцьким боці: **“Чию кров ідуть розливати, не братії ли своєї, їх не єдина породи мати Україна?”** І далше так поверить: “Короні ли польскої пособити хошуть, яже неволею мужество їм заплатила, іли матери своєї України?” Краще не мож виразити страшну правду українських дій! Вслід того заклик Хмельниць-

кого був такий. Всіх шість тисяч реєстрових козаків “яко єдиним серцем і мислю воставше” перейшли на сторону Хмельницького. Перед самою битвою, котрої дату подає Грабянка на 2 мая, Хмельницький так промовив до свого війська: “Се прийде время, **прийміте оружје і щит віри, імуши помішника Бога**, не устрашайтеся гордостної лядскої сили, не убойтеся сверіпства і страшилищ...— **Помяніте преждєбивших воїнов українских**, яже, аще і невірні бяху, но мужеством своїм всі страни обношаху страхом! **Тогожде древа есте вітви і храбрих воїнов синове покажете мужество**. Вам напишуть на вѣки по Бозі славу а **надежда на Бога не постидить ви!**”

Ось взір вожда-провідника військ, що ставив перед очі свого війська не дочасні, хвилеві користи, але вічну славу. Котрий відкликувався не до заліза, але до віри. Котрий шукав помочі не в сильних того світа, але виступив сам один проти сильних тодішних, уповаючи одиноко на Божу поміч і силу. Котрий з таким союзником дійсно не постигся і—побідив світло!

Грабянці завдячуємо, що ці світлі моменти нашої історії дійшли до нас в описах з першої руки. Мова літописі майже народна, хоч часто стрічаємо тодішню канцеляривщину, що була мішаниною давних виразів з новітніми, а часто й з польськими.

Літопись Самійла Величка, одного з найбільш образованих людей тодішньої України, що був канцеляристом при генеральнім писарі В. Кочубею, описує події воєн Хмельницького. Помер десь після 1728 року. Має глибоку свідомість релігійно-національну і радби викликати її в сучасних та оставити як спадщину грядучим поколінням. Він бачив кости по степу і питає: “Кто суть сія?” Чиї це кости і защо вони розсіяні по степах України?

В дуже драматичний спосіб описує похід Сірка на Крим в 1675 році і визволення сім тисячів українських бранців. З тих сімох тисяч однак, три тисячі хотіли завертати назад на Крим, для них Україна втратила свою принаду і любов. Вони зжилися з

татарськими достатками і серцем побусурменилися. Перевіривши неоспірно, що ці українці більше вже духом татари, як українці, він казав своїм козакам висічи їх в пень, “что і єдної душі в живих не оставили.” Їм казав висипати потім могилу і сам з військом помолився за їхні душі. Величко подає таку їхню молитву: “Простіте нас братія, а самі епите тут до страшного суду Господня, нежели бисте міли в Криму между бісурманами размножатися на наші християнскії молодецкії голови, а на свою вічну без крещенія погибель.” Засадою кошового Сірка було: “Свою зневагу і обиду поветовати і одомстити, но явно, а не тайно, по рицерску, а не так...” Віє тут подихом давних часів, тою славою Святослава, що визивав ворога до бою словами: Іду на вас!

Той дух лицарський, слави і чести, відживає і стає натхненням всіх походів і воєн козацьких. Той давний дух неоспірної віри, глибокої релігійности, з котрої і в котрій лишень як в корені набирав своїх сил, зростав і закріплювався дух слави.

З того часу дійшли до нас писані **щоденники**, в котрих автори описували події, як вони ішли і як вони їх розуміли з дня на день.

Старший канцелярист **Микола Ханенко** написав **Діяріуш** з років 1727-1753. Генеральний підскарбій **Яків Маркович** лишив нам свої записки про літа 1718-1768.

Всі літописі досі були писані ладом часовим, відмічували події, одні довше, інші коротше, як вони по собі слідували.

Першу спробу так званого прагматичного викладу нашої історії маємо в **Історії Русів**, котра доводить події до скасування гетьманства на Україні в 1764 році. Автор непевний, деякі уважають, що це Григорій Полетика, український шляхтич з Полтавщини. Автор є український державник і горячий оборонець прав України, походить з тих кругів українських панів, що згодом посилали в західну

лодимира Святого і Володимира Мономаха?!

Завданням повстання гетьмана Мазепи проти Москви було вчинити Україну “при своїх природних князях і при своїх прежних правах і преїмуществах, **вольною нацією значущих.**” Автор Історії покликуюється на давніші дипломатичні заходи в цім напрямі в західній Європі. Ціль всіх заходів і старань наших патріотів була та сама, що за гетьмана Мазепи: **“Возстановленія в первую степень свободи і самодержавства.”** Іншими словами, програма самостійної, вільної, суверенної Української Держави.

Автор хвалить предків за їхні старання і нарід, що помагав в цій праці. Бо коли хто не дбає про власну волю, то він подібний до нерозумних сотворінь, котрими всі погорджують.

З нагоди поїздки гетьмана Полуботка до Петербурга, Історія згадує російську “Тайну Канцелярію,” котра з опису виходить зовсім тим самим, чим є ЧЕКА або ГПУ чи НКВД в теперішній Росії. Автор подає, що та тайна канцелярія російська не була подібна до жадних інших, вона не руководилася жадними правними приписами, була незалежна від всіх інших державних установ, була сама “єдинственною в своїм роде.” З опису дальше відомо, що перед ту канцелярію на муки і тортури взяли патріотів України, котрі з довірям поїхали до Петрограду добиватися прав України, не прочуваючи навіть, яка їх жде там судьба. В цій канцелярії виновникам не давали жадної нагоди до оборони, жадні докази там не принимались, для присяги там не було місця. Там чоловіка мучили три доби “разними орудіями, а наконец огненними, то є розкаленою желізною шиною і зажженною сірою.” Муками цих тортур вязень звичайно признавався до всього, що йому закидали, юби тільки скорше покінчилися його муки. Але Полуботок був не з тих, що досі стрічали там москалі. Це був вільний чоловік з вільної України—це була європейська людина з іншим розуміння світа та поведення, як це мали в Москві і Петрограді. Він отверто замість признання сказав цареві Петрови такі слова: “По-

вергать народи в рабство і владить рабами і невольниками єсть діло азійтского тирана, а не християнського монарха, которий должен славиться і дійствительно бити верховним отцем народов.” В Европі володар є отцем, в Азії тираном. Росія приняла азійську систему правління від первочинів своєї історії, ще з того часу, коли Андрій нападав Київ. І ніхто того так ясно не відчув і не висказав як ці, котрі перші мали до діла з тими тиранами—наші українці. Історія підчеркує ту відвагу і силу моральну українського гетьмана в обличчю лютого некультурного тирана. І хоча Полуботок помер замучений в тайній канцелярії і в кайданах, але його дух був вільний і він лишив нам заповіт на всі часи, що вільна людина ніколи не понижить себе перед дикістю тиранів.

Українська військова дійсність вимагала свого ділового налаштовання. Гетьмани видавали свої розпорядки, посилали листи і послів. Гетьманські розпорядки всекраєвого значіння називано **універсалами**. Взір такого універсалу, як він починався і як кінчився, видно з письма гетьмана Дорошенка до митрополита Тукальського в 1669 році.

“Петро Дорошенко, гетьман, з Войском Запорозским, ознаймуем сим нашим писанем паном полковником, осаулом, сотніком, атаманом і всему старшому і меньшому Войска Запорозского товариству...” Кінчиться універсал місцем писання і датою та підписом. “Дан в Чигиріне, дня 7 февраля 1669 року. Петро Дорошенко, гетман, рука власна.”

Бурливі часи воєн і змін, які несли зі собою воєнні походи, дали притоку до многих воєнних пісень. Такі пісні поширювалися, ішли з уст до уст, автори їх часто забувалися і вони ставали надбанням всіх. Це так звана **устна словесність**. Пісні про геройські подвиги козаків і визволювання братів з неволі звуться **думи**. Вони повні релігійної і національної свідомости, назва Україна, яка дістала широке поширення від часів воєн Хмельницького, в думках

уживається майже виключно.

У вірші про бій під Кам'янцем 1670 року співається, що по причині тяжких втрат, "Україна тяжко здихає."

В іншій думі про горе народу, пісня починається тими словами:

Ах Українонько, бідна годинонька тепер твоя,
згинули козаки, добріє юнаки, ах, кров моя!

Інші вірші оспівували побут народу, значні хвилини життя, це пісні весільні, похоронні, сирітські, чумацькі, бурлацькі, любовні.

Дума про козака-нетягу так співає:

Ой, у поля кіліїмського ідет козак-нетяга,
рукою махає,
ні о чим не дбає.
Ой, у його сермашина по коліна,
на нім постоли бобровії...

Дума про Самійла Кишку оповідає про перевертнів і визволення з неволі віруючих українців. Перевертень Лях-бутурлак ніколи спокою не має. Він має всі добра, та щастя не має. Він жалується самий перед собою:

Господи, єсть у мене що іспити й ісходити,
тільки ні з ким об вірі християнській розговори...

Незаспокоєне щастя духове не дає себе прибити світовими розкошами і достатками. Це характер віде́мний. Проти нього дума ставить характер додатний, віруючого українця, котрого жадні земні блага не відтягнуть від своєї віри і чести свого року, котрий своєї душі не продасть. Він так говорить:

Бодайже ти того не діждав,
щоб я віру християнську під нозі топтав!

Хоч буду до смерти біду та неволю прий-
мати,
а буду в землі козацькій голову християнсь-
ку покладати!
Ваша віра погана,
земля проклята!

Свідомість своєї правди й гідности ярко тут від-
мічена. Так само сильно підчеркнений всюди релі-
гійний підклад дум. Вернувши з походу козаки—

Первую часть брали, на церкви накладали,
на святого Межигорського Спаса,
на Трехтимировський монастир,
на святую Січовую Покрову давали,
которі давним козацьким скарбом будували,
щоб за їх, вставаючи і лягаючи,
милосерного Бога благали.

З тих часів походить чимало **побутових пісень**,
як “Стоїть явір над водою,” котру то пісню зложи-
ли наші козаки заганні Петром царем на фінські бо-
лота і вмираючи серед тих робіт після 1709 року,
по битві під Полтавою.

В тих часах беруть свій початок многі релігійні
пісні, що доховалися і загально співаються по ни-
нішній день, приміром **пісня про Почаївську Матір
Божу:**

Пасли пастирі овци на горі,
виділи Матір Божу на скалі.
На тій скалі стопку знати,
де стояла Божа Мати—
там воду беруть,
всім вірним дають.

З тих часів є **пісня про Бердичівську Богородицю:**

Взиваєт Тебе ціла Україна
Діво Царице, надеждо єдина!

Єпископові **Шумлянському** зі Львова приписують

уклад пісні **“Пречистая Діво Мати руського краю,”** котру співали козаки вертаючи з побідного походу проти турків злід Відня в 1687 р.

Сила **коляд** дійшли з тих часів до наших днів. Наш вічний **“Бог предвічний”** і многі інші коляди, як **“Нова радість в світі ся з’явила”** — **“Дивная новина”** — **“Христос родився, Бог воплотився”** — **“Вселенная веселися.”**

Деякі пісні, котрих авторів ми знаємо, також дійшли до наших днів, як добро і власність загалу.

Гетьманові **Мазепі** загально приписують уклад пісні про **Згоду і Незгоду**, та думу про **Чайку Небогу**:

Ой, біда, біда, чайці небозі,
що вивела діток при бігій дорозі,
киги, киги...

Та чайка-небога Україна, що при всесвітній дорозі стала муром проти всяких орд, які з Азії валили на Європу і котилися чумою наперед через українські степи.

Думу про Згоду і Незгоду В. Кочубей переслав цареві, як доказ вини Мазепи, що задумує протицарське постання. Незвичайна ця дума своїми думками і щирістю вислову, сила мови пориває, це пісня, що пливе з серця до серця.

Всі спокою шире прагнуть,
а не в еден гуж тягнуть.
Той на право, той на ліво,
а все браття тото диво!
Немаш любви, немаш згоди,
от Жовтої взявши Води.
През незгоду всі пропали,
самі себе звоєвали.

Ствердивши так стан річий на Україні і наслідки того невідрадного стану, гетьман дає красні порівняння в лісні і вчить на них, як поправити той стан. Заключення дійсно лицарське:

Озмітеся всі за руки!
 Не допустить горкой муки
 Матці своєї болш терпіти!
Нуте врагов, нути бити!
 Самопали набувайте,
 острих шабель добувайте,
 а за віру хоч умріте,
 і вольностей бороніте!
Нехай вічна буде слава,
же през шаблі маєм права!

Спонукою геройства є слава. Ця слава скаже світові, що наші права здобуті і оборонені, а не випрошені.

Думи співали звичайно в супроводі бандур чи кобзи, звідси мандрівні співаки називалися бандуристами або кобзарями. Відповідно виголошена дума в супроводі бандури загрівала до бою в поході, поривала до повстання в запіллю, була найсильнішою відозвою до бою за рідний край і нарід.

Разом з мандрівними співаками тодішні часи знають також мандрівних мудрців України, що ішли в дальші краї набувати мудрости або ходили по Україні, шукаючи щастя-долі.

Монах Климентій перейшов землі України і сумежні околиці та написав том віршів. **Василь Барський**, уроженець Київа, закінчив 24 літ мандрівки по світі в 1747 р. Звидів цілу середущу Европу, був на Балкані і в Палестині. Описав свої подорожі, а тому, що ходив довший час і побував в ріжних краях вивчивши місцеву мову, пізнав мноґо цікавих річий і його опис був цікавий.

Григорій Савич-Сковорода, мандрівний філософ України, родився в 1722 році. Вчився в Київі, Петрограді і за границями, звидів середну Европу. Вернувши в Україну не хотів прийняти сталого заняття, вчив по приватних домах і часто вандрував. Шукав щастя і хотів найти його в природі. Наука його заключається в змісті, що царство Боже є внутрі нас. З його творів замітні **“Вступная двер”**

—свого рода підручник етики, і “Сад Божих Пісень”—збірник віршів.

Ось зразок вірша Сквороди:

Всякому городу нрав і права,
всяка імієт свой ум голова,
всякому сердцу своя єсть любов,
всякому горлу свой єсть вкус каков.
А мні одна только в світі дума,
а мні одно только не йдет с ума.

Читаючи даліше читачеві тяжко дошукатися розв'язки того питання, що це так важить на умі поета. Чи неправда на світі, чи зло, чи інші справи. Закінчує вірш так:

Смерте страшна!...

Ктож на єя плюєт острую сталь?
Тот, чия совість как чистий хрусталь.

Ту чисту совість старався все удержати в собі Скворода і тому свого рода утікав від світа та його принад. Жив майже життям пустельника, о скільки не вчислити його навчання по домах вельмож. Жив як метелик, мимо всіх своїх проблем і то здається було змістом його практичного життя. Любив красу природи і бажав добра. Його старанням завдячують головно випосаження і повстання Харківського університету на Слобідській Україні.

Ось душевна рівновага Сквороди:

На чтож мені замишляти,
что в селі родила мати?
Нехай у тих мозок рветься,
кто високо в гору дметься.
А я буду собі тихо
коротати милий вік—
так мене мене все лихо,
щаслив буду человек.

Для поширення релігійних пісень між народом і для побіди живої народної мови в нашій письменстві в цім часі переходу з давньої канцелярійщини, що була мішаниною мов, до живої і чистої народної мови, є **Почаївський Богогласник** з 1790/1 років. Пісні подано там в красній українській мові і вони живо прийнялися. Треба зазначити одно, що як довго Почаїв був в руках католицьких василіянських монахів, він все стояв на сторожі українських прав. З хвилиною, коли російське православля силою загарбало Почаївську Лавру і прогнало звідтам наших Отців Василіян, Почаїв став синонімом протиукраїнської роботи, обрущення і чорносотенства. За часів католицьких Почаїв під умілим проводом черців Чина св. Василя видавав чимало книг, многі з них прегарно видані технічно і прегарні змістом. З почаївської печатні вийшли **“Парохіяльнія Науки”** Добриловського, в котрих передмові виразно поручалося духовенству голосити проповіді в живій народній мові.

— — —

Іван Некрашевич, парох на Чернигівщині, полишив два твори, що є предтечами Котляревського Енеїди. Це “Замисл” і “Ісповідь” писані живою народною мовою.

Чернигівський арх. **Іван Максимович** написав великий твір з 25,000 рядків, котрий складений схолястичним ладом більшої вартости не має. Це познача часу і витревалости автора.

З тих часів походять ще інші вірші, писані польською мовою, але з українським змістом. Польська культура і мова стали втискатися поволі в доми урядових українців і тих, що вчилися в польських школах. Так Лазар Барановський, чернигівський арх. і попередник в уряді перед Максимовичем, автор “Меча Духовного” вміє також писати українські вірші по польськи. В однім з таких віршів пише так:

Jak lodz na wodzie walami sie chwiejli,
toz z Ukraina nasza biedna dzieje.

A gorzej jeszcze, lodz plynie na wodzie,
a Ukraina we krwi, ze w niezgodzie.

Так творився ґрунт під пізнійшу так звану Українську Школу в польськiм письменствi, себто цей дiл польського письменства, що писаний виразно в українським дусi, оспiвує красу та геройство України. Многi з тих письменників зробили логiчний крок далi i вiд польської мови перейшли на українську, залишивши той культурний круг, що вязав їх з польською культурою.

Деякi стали великими патріотами України i громадно пристали до повстання Хмельницького ще далеко перед повстанням тої УШколи. Політичні відносини витворили той дивний стан, про котрий згадано раніше, що многi чужинцi заходили в Україну i викупували наші родові маєтки. Так творилася нова верства провідна на Україні з тих родів i з міжподружжя з тими родами. Взоровим представником того стану є приміром **Ян Щасний Гербурт** з Перемищини, котрий витерпiв вiзнення i рани за Україну, i котрий на соймику Перемиської Землі в 1609 році мiг перед усіма так сказати: "Bom dla ciebie ojezyczno cierpial; com krwie wydal, nie boli, co tobie czyni sprosny poganin, co chytry brat, to boli."

В листі до польського єпископа Сецінського він виразно заявляє, що з нашого народу він i його жена взяли свою кров i при кривдi нашого народу все будуть стояти.

То був час героїчної борби, весь однак той час повен поняття старої слави i свого походження, весь він просяклий духом ідейности i посвяти для вищих справ.

При похороні Хмельницького **надгробне слово** сказав **Самійло Зорка**. В цiм слові він живий від живих звернувся до мертвого вождя нашого i просив: "Навчи нас, як ми маємо без тебе жити i поступати з довколишними приятелями i неприятелями нашими!" Цими словами закінчую ту частину Начерку.

З творів духа наших предків вчiмся й ми всі, як нам жити i поступати...

ЧЕТВЕРТИЙ РОЗДІЛ

НОВІТНІ І НАЙНОВІШІ ЧАСИ

Поява Енеїди Котляревського (1769-1838) в році 1798 стала переломовим моментом для поступу і розросту українського письменства через відважне і рішуче вжиття чистої народної мови в цілім творі.

З великою вервою і розмахом, сміло та вміло, Іван Котляревський, український пан з середніх кругів, поставив зразу справу на всю ширину.

Еней був парубок моторний
і хлопець хоч куди козак!

В перелицьованій на українську мову Енеїді, Котляревський увів чимало рідного і закрасив питомим українським здоровим гумором, веселістю.

Любов к отчизні де героїть,
там сила вража не устоїть,
там грудь сильніша од гармат.

І вимагав від сучасних своїх так, як колись давно наші предки вимагали:

Де общее добро в упадку,
забудь отця, забудь і матку,
лети повинністю ісправлять!

Однак він не був глухим ані німим на браки сво-

го часу і на недомагання передумов такої жертвенности і посвяти для загальної справи. Він картав своїх сучасників за тяжкі умовини життя, за це, що пани гнобили нарід на панщині. І тому помістив їх в пеклі.

Панів за те там мордували
і жарили зо всіх боків,
що людям льготи не давали
і ставили їх за скотів.

Котляревський написав ще дві драми: **“Наталка Полтавка”** і **“Москаль Чарівник”**, з котрих Наталка стала вже незаступимою добром побутових сцен, живістю акції, близькістю почувань та ясним почуттям і веселістю.

— — —

Те, що Котляревський вчинив над Дніпром, це в Галицькій Україні довершив **о. Маркіян Шашкевич** (1811-1843) через свою **“Русалку Дністрову”** з 1837 році. Польщина і австрійщина зайшли до домів українців Західної України і хоча свідомість не погасала, та вона була пририта і часто призабута. о. Шашкевич ясно і рішучо звертається до сучасних зі свого рода закликком:

Руська мати нас родила,
руська мати нас повила,
руська мати нас любила—
чомже мова ей немила?
Чом ся нев встидати маєм?
Чом чужую полюбляем?

І кличе всіх ідейних до акції:

Разом, разом, хто сил має,
гоніть з Руси мряки тьмаві!

Він дає доказ своїм переконанням, бо вперше глосить проповідь перед настоятелями в живій на-

родній мові, пише перший вірш живою мовою “Голос галичан.”

“Русалку Дністрову” австрійська цензура сконфіскувала і хоча видана в Буді на Угорщині не мала того щастя, що Енеїда Котляревського. Лише сто примірників, висланих до Галичини бічною дорогою, вратувалися і нині є рідкістю. Одним з найкращих віршів Шашкевича є **Веснівка**, в котрім під видом цвітки, яка щойно видобулася зпід снігів зазначено долю України.

Цвітка дрібная
просила ньеньку
весну раненьку:
Нене рідная,
вволи ми волю,
дай мені долю,
щоб я зацвила,
весь луг вкрасила,
щоби я була,
як сонце ясна,
як зоря красна,
щоб я згорнула
весь світ до себе...

Ця поезія стала піснею, яка ніколи не втратить живучости і актуальности, яка драматизмом і укладом здобула собі серця і чуття мільонів.

В “Псальмах Русланових” о. Шашкевич заявляє своєю вірою і любов. “Віра серця мого, як Бескид твердо постановилась на любови.” Можна все йому відібрати, дочасне добро і навіть здоровля, але не можна одного. “Вирвеш ми очі і душу ми вирвеш. А не возьмеш милости і віри не возьмеш, а не видреш любови і віри не видреш, бо руське ми серце тай віра руська...”

о. Шашкевич проломив галицькі леди заскоружлості і застою, хоча сам не зазнав на цім світі добра і скоро відійшов з цього світа в 32 році життя, то однак доконав перелому. Він є батьком відродження Галицької України.

Подібну долю праці виконав на Буковині **Юрій Федькович** (1834—1888), що був старшиною при війську і відбув війну з Італією, а потім був шкільним інспектором. Події жовніарського життя, нові краї, змінені почування є темою поезій цього буковинського соловія. Він льояльний і гордий жовніарською славою, котра

Красить наші китаєчки
кровоаво, кровоаво...

В поезії “Дезертир” представляє сільського хлопця, котрий негоден позабути рідного побуту.

Ой, ненечка старенькая
ми пише в одно,
що там зима тяженькая,
а їй студено.
Нема, нема її кому
врубати дрівець,
бо їй синок, один в дому,
цісарський стрілець.

Це стає причиною наглого рішення в молодця:

І схопився, як поломінь,
полетів, як птак—
а вітер з ним не йде в догін,
бо годі му так,
бо він летить до матінки
старої домів,
дрівець її врубатоньки,
би хатку нагрів...

Ніжність почувань і вислову тут прямо незрівна-на, так само як красна мова.

Він написав також кілька оповідань і більшу поему “Довбуш,” в котрій представляє опришка Довбуша немов оборонця покривджених.

При всім своїм бурливим життю не забув Федькович дати вислів також щирої релігійности в поезії в честь Пречистої.

Пречиста Діво, радуйся Маріє!
 Під плотом сіла удовиця мати,
 до себе тулить бідні сиротяти,
 і плаче ревне, серденько їй мліє...
 Ба вже не плаче, вже і не голосить,
 склонила голов, більше не підносить...
 Зірниці плачуть, а дзвінок німіє,
 Пречиста Діво, радуйся Маріє!

Згадані три одиниці прямо прорубали шлях для поступу серед нетрів української тодішності давши вільну дорогу живій народній мові і з вірою в краще нашого народу. Той поступ однак не прийшов так скоро і легко.

Котляревський викликав цілу школу своїх наслідувачів. Одним з кращих наслідників пера і слави по Котляревським є **Петро Артемовський-Гуляк** (1790-1865) з своїми сатирами, писаними віршом.

Він чуткий на кривди і нелад в людей. Він картає їх та радби сміхом поправити людську злу природу.

Той дурень, хто дурним іде панам служити,
 а більший дурень, хто їм дума угодити...

Бож пан все свого Рябка вибе, по якій це не булоб причині. Чи так, чи сяк, а вина буде в Рябка. І Артемовський радби спам'ятати—

... тих навісних панів,
 що воду із своїх виварюють Рябків.

Батьком української повісти уважають **Григора Квітку-Основ'яненка** (1778-1843), що в повісти "**Маруся**" дав зразок незрівняного українського чуття, краси і побуту. П. Куліш пише, що Квітка тому так порушує людські серця через Марусю, бо в цій повісти "душа обновляється, вбачаючи пишну красу дівочу і чисте дівоче серце. Це не Маруся в нас перед очима: це наша юність, це тії дні святі, пригнопамятні, як і в нас було красно, чисто і свято

в серці.” Ці почування викликають радість і охоту життя: “І як же то нам жити на світі захотілось!”

Квітка написав чимало повістей і оповідань, в котрих часто виступає моральний підклад і перемога добра над злом. Його “Перекотиполе” доказує перемогу добра над злом. Інші його оповідання є: “Салдатський партрет,” “Сердешна Оксана”, “Козир Дівка,” “Щира любов,” “Божі діти”, “Шельменку,” ітд. В “Листах до любезних земляків” дає чимало моральних вказівок, як добре жити і як поводитись.

Евген Гребінка (1812-1848) ніжний поет, знаток мови і чуття, лишив по собі гарні поезії-казки і збірник творів своїх та інших авторів “**Ластівка**” з 1841 року. Він відчував кривду України та її горе, однак державна служба і перенесення до Петрограду убили в нім поволі ці ясні почуття. Вираз їм дав в казці “Ведмежий Суд.” В поезії “Сонце та хмари” дає вислів віри в остаточну перемогу правди і добра.

Хмарами пів неба замостило,
на сонечко мов ніччю налягло—
а сонце вище підплило
і хмари ці позолотило...

Краще годі висловити того високого пориву з нагоди перемоги правди і добра, що переможуть всі хмари і побідивши ще їх озолотять своїм добром.

Микола Костомарів (1817-1885) більше звісний, як вчений професор київського університету і друг Шевченка, один з творців Кирило-Методіївського Брацтва і автор “**Книги Битія українського народу,**” котра сконфіскована царським урядом підчас ревізії, пролежала в закамарках поліції і аж підчас визволення по минулій світовій війні вийшла друком в світ. Він також знаменитий повістяр і автор “**Кудеяра**” та “**Чернигівки,**” в котрих різко представляє кривду України від москвинів та безоглядний морально злий спосіб поступовання цих остан-

ніх. Повістеві праці Костомарова були наче доповненням його наукової праці “**Дві руські народности**”, в котрій доказує окремішність і відрубність українців від москалів силою духових і історичних доказів. Духове уложення москаля це стаднина, безоглядний послух і неспроможність самостійного думання. Українці є індивідуалісти, навіть скрайні, про що свідчить ціла історія наша, борба о свободу і шанування свободи в Україні через весь час нашої історії. Костомарів лишив також дві драми з історичним підкладом: “**Сава Чалий**” і “**Переяславська Ніч.**”

— — —

Замітним з многих інших письменників тих часів є **А. Метлинський**, що кликає:

Дальше в світ—шукать науки!
Годі мліть зложивши руки!
Чужий розум нам підмога,
в світ дорогу, в світ дорогу!

Нещасне кохання описує в поезіях **Віктор Забіла**, приступні романи писав нарівні з поезіями **Олександр Афанасієв-Чужбинський**, а **Спиридон Осташевський** видав “**Пів копи казок,**” що й досі не стратили чару своєю цікавістю та приступним способом розбору навіть замотаних трудних справ.

— — —

Тарас Шевченко (1814-1861), син кріпака, уроженець Київщини, найбільший поет України, прожив всього 12 літ на волі, а всіх 35 літ свого життя в неволі, гонений і переслідуваний російським урядом. Первісно вчився малярства і воно остало для нього ціле життя свого рода побічним заняттям — його картини повні мистецтва. Але не тим він став великим. Великим став через співуче рідне українське слово, через велику любов до всіх братів в Україні і в не Україні сущих, живих, мертвих і ненароджених—до котрих написав незрівнане силою вислову і думки Послання. Коштом українського

діди́ча Марто́са в 1840 вийшов **Кобзар** Шевченка, що здобув йому безсмертну славу. Досі ніхто перед ним, ані по нім не висловив так ярко, так пламенно, так широко любов до України та її люду. Не треба забувати, що образування Шевченка не було стале, послідовне, воно було надбане принагідно,

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

арешт і заслання в 1847 спинили дальшу змогу образування. Російський уряд навіть заборонив над Уралом Шевченкові мати олівець і щонебудь писати—тільки азіят і тиран може здобути на таку некультурну, нікчемну заборону. В культурних країнах навіть присудженому на смерть дають змогу

написати — дають олівець і папір. Російський уряд найбільшому поетові України наказав мати папір і олівець—він крився тоді з шитком і писав вуглем. Але

неситий не виоре на дні моря поля,
не скує душі живої і слова живого!

Шевченко своїми пламенними словами кликав:

Вставайте, кайдани порвіте!
І вражою злою кров'ю волю окропіте!

Хоча на Україні був сум і горе, нужда національна і соціальна, Шевченко все стояв на сторожі меншого брата.

Возвеличу малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло них поставлю слово...

І він поставив, лишив нам слово заклику до волі, до борби, до єднання.

Україна як колись за часів Шевченка, так і тепер переходить своє горе. Нові кати напосілися на волю і добро народу.

На нашій славній Україні
людей у ярма запрягли...

— — —
Чорніші чорної землі блукають люди...

Росія все була пів азійською країною, котра не знала волі і індивідуального розвою. Як сказав Пушкін, це був свого рода “столп, а на столпе корона”—бездушна, дика сила, що давила все живе, індивідуальне. Тому там—

На всіх язиках все мовчить...

Наша Україна перейшла весь цей гнет і визиск. Шевченко бачив це, розумів і бажав піднести наш

нарід любовю, до всіх, до найменшого брата.

Свою Україну любіть!
Любіть її во время люте,
в останню важку мінуту
за неї Господа моліть!

І знова кличе Шевченко:

Обніміте брати мої найменшого брата,
нехай мати усміхнеться,
заплакана мати...

А на цій Україні така краса, невимовна, у всім—
в природі, в людях, в бувальщині.

Садок вишневий коло хати,
хрущі над вишнями гудуть...
Плугаторі із поля йдуть.
Співають ідучи дівчата,
а матері вечерять ждуть...

Чи можна в кількох словах намалювати кращий
образ?

Люди України це краса.

На нашій славіній Україні
нічого кращого не має,
як тая мати молодая
з своїм дитяточком малим...

І знова каже поет:

Одна сльоза з очий карих,
я пан над панами!

Бувальщина України повна трагедій і сильних пе-
реживань—все таки вона безмежно красна і славна.

Було колись в Україні
ревіли гармати,

було колись запорожці
вміли панувати!

Не вмирає наша слава,
не вмирає воля!

Наша дума, наша пісня,
не вмере, не загине!

Ми просто йшли, у нас нема
зерна неправди за собою...

Віра Шевченкова була, що все прикре і тяжке
минеться. Вернеться давня слава і сила України.
Шевченко державник України, співець її волі та
державного життя.

І забудеться срамотня, давня година
і оживе добра слава—слава України!

Шевченко не любив півчених хвальків, котрі
звичайно своє неуцтво показували нападом на віру
і релігію.

Якби ви вчилися, так як треба
—тоді мудрість булаб своя.
А то залізете на небо,
і ти—не ти, і я—не я,
і все те бачив,
все те знаю,
немає неба, ані раю...

Навпаки він бажав своєму народові освіти, що
пливе з правди і основана на справедливості.

Учіться брати мої,
думайте, читайте!

Україна ще не сповнила заповіт Шевченка, ще не
отрясла з рук своїх кайданів, не змила сорому нево-
лі століть. Але вже гряде той час, коли твердим

кроком український нарід сповнить давні заповіді і в сімї вольній, новій—згадає щирим словом свого генія, Шевченка.

Зародок українського космополітизму, що потім буйно розвився в драгоманівщині і наніс чимало лиха Україні до останніх часів сформувавши себе в різних соціалістичних партіях, з котрих кожда лишень переліцитовувала себе перед простолюдьм в радикальності своєї програми, той початок, на око невинний, дало **Кирило-методіївське Брацтво** в Київї, засноване Шевченком, Білозерським, Кулішем і Костомаровим, що був його ідеологом, як видно з написаної ним “Книги Битія українського Народу.” Брацтво мало за ціль поєднати в братерстві і любові всіх людей, всі народи, а особливо славянські народи. Всі славяни мали зєднатися як рівні з рівними і кождому народові признати повну волю культурного розвитку. То був вже в зародку, потім ясно сформований Драгомановим соціалістичний клич української інтелігенції: Космополітизм в цілях, націоналізм у формах і способах. Цей клич підхопили большевики і дещо переформували. В устах російських чорносотенців той клич також набрав дещо зміненого виду. Для чорносотенців тим кличем стало: Все славянське ручі соллються в руском море. А для большевиків тим кличем стало: Осідлати українську національну стихію і повести в комуністичне русло, як це сформував злошасний комісар Раковський. Бачимо з того, що ідейний початок певної справи не гине так скоро, але має свій відгомін далеко в століття. Бачимо з того також, як позірно маловажна справа може стати вирішальною для долі народу. Бачимо накінець також тяглість ідеї через століття в життю народу.

Кирило-методіївське Брацтво викрито на донос студента Петрова, що підслухав під дверми, як братчики нараджувалися і російська поліція всіх братчиків виарештувала на початку 1847 року.

Безпосередний наслідок тієї події був такий, що гурток свідомих київських українців, що вели про-

від всієї свідомої праці тоді в Україні перестав існувати. Поарештованих російський уряд повивозив в різні сторони і на довгий час унеможливив їм дальшу працю. Деякі з них потім розчарувалися в первісних своїх ідеалах, як **Куліш**, котрий ставши урядником варшавського міністерства в деякій мірі став відповідальним також потім за переслідування уніятів і котрий навіть спромігся писати книгу "Возсоединєння Русі" в чисто обрусительнім московським дусі.

Як дуже непевною і нешкідливою була акція братчиків, все таки російський уряд не спромігся стерпіти навіть тої дрібки свобідного ума і думки.

Короткий час українство над Дніпром дає вираз свого життя бодай в таких виданнях, як "**Хата**," котру видавав Куліш в 1858 р., а далі "**Основа**" видавана В. Білозерським в Петрограді в 1861 на двох мовах—по українськи і по російськи.

Пантелеймон Куліш (1819-1897), здібний повістьяр, оповідач і поет, однак не так сильний характером, часто ломився в своїх переконаннях і сипав гірким докором на адресу сучасних і колишніх земляків. Все таки в нього—

Через край із серця
рідне слово лється.

Він був свідомий того, що ми—

Рідні діти
тих великих, що за правду
гинули на світі...

Серед гризні і борби життя поет благає Бога,
щоби не впасти.

Нехай мій дух в земній юдолі
не знижується до звірят,
з Твоєї пресвятої волі
нехай во віки буде свят!

Збірками його творів є “Хуторна поезія”, “До-
світки,” прегарна повість історична “Чорна Рада” і
ряд оповідань, як “Орися,” “Дівоче серце” і прочі.

Свого часу ми згадали про так звану Українську
Школу в польським письменстві. Одним з чільних
представників тої УШколи був Богдан Залеський і
цілий ряд інших письменників, що писали виключно
по польськи хоч теми брали чисто українські.

Подібна Школа повстала також в російським пись-
менстві і навіть в ширшій розмірі як попередна.
Типовим представником такої Школи в російським
письменстві є Микола Гоголь з своєю повістю “Та-
рас Бульба” чи оповіданням з козацької давнини
“Вій.” Цікавим є, що коли оба головні представни-
ки Української Школи в двох чужих письменствах
стрінулися на чужині у Франції, то листувались і
говорили з собою по українськи.

Шевченкова муза покликала до життя цілий ряд
нових письменників в Україні. Вони не писали по
званню, лишень для розривки. З письменства вони
не жили, пером не заробляли на хліб. Мали свої
заняття по званню, письменством занимались до-
віль, у вільних хвилинах, однак надбання юставили
богате.

Оповідання Марка Вовчка є незрівнані чистотою
і красою української мови. Новітні дослідники ка-
жуть, що це був не Марко Вовчок як такий, лишень
його жена Марія Маркович, котрій належить автор-
ство творів. Цілий ряд незвичайно цікавих і пре-
гарних мовно оповідань виходить зпід її пера. “На-
родні Оповідання” явилися з печаті 1858 р. Заміт-
ною є більша повіть “Кармелюк.” Марія Маркович
є предтечою жінок письменниць в українським пись-
менстві і то в найкращім того слова розумінню.

Олекса Стороженко, царський урядовець і льяо-
ліст, написав ряд цікавих і веселих оповідань. Його
поема “Марко Проклятий” є свого рода знаменним
доказом того стану, в яким опинилися неодні укра-
їнські душі, що відцурались рідного ради чужої на-

живи. Зрадників не прийняли ні пекло, ні земля—
для них нема спокою у вічності.

Збірку поезій “Ворскло” видав **Яків Шоголів** в
1883 році, поет степів та зрівноваженого настрою.
В поезії “Ткач” дуже красно і спокійно змальовує
працю рук.

Бережно взяв я з варстату основу,
людям роботу розніс і роздав,
тож мій спочинок—теперички знову
берда направив, нитки наснував.

І закінчує так:

Човник і ляда—ткачеві порада,
берда і цівки, ви хліб його й сіль.

Байкар **Леонід Глібів** аж надто відзеркалює свої
часи. Хоча в його творах виступають звірята, од-
нак їхні чинности аж надто подібні до людських.

І вовк ягнятко задавив.
Нащо йому про тебе знати,
що може плаче бідна мати
та побивається, як рибонька об лід—
він вовк, він пан... , йому не слід.

Однак Глібів знає також прегарні малюнки при-
роди з чуттєвим доповненням. Його “Журба” стала
улюбленою піснею мільонів; хто її раз вчув, по вік
не забуде.

Стоїть гора високая,
попід горою гай,
зелений гай, густесенький,
неначе справді рай...

Під гаєм веться річенька,
як скло вона блищить—
долиною зеленою
кудись вона біжить...

Це незрівняний малюнок спокійного краєвиду, однак глибоко чуттєвий і змістовний, як слідує з дальшого рефрену.

До тебе моя річенько
ще вернеться весна,
а молодість не вернеться,
не вернеться вона.

Незаступимий є своїм творчим веселим настроєм **Степан Руданський** (1830-1873) зі своїми **“Співомовками.”** Короткі, часто лишень кілька рядків, однак по мистецьки зложені, не лишень розвеселять, але дають все добру науку. Хто хоче доброго жарту і чистого, не заведеться, коли читатиме Руданського.

В поезії **“Наука”** Руданський вміє зясувати поважну справу, коли родичі випроваджують сина в світ і дають на дорогу науку. Іншу дає мама, іншу батько. Наука батькова сильна і здорова. Вона така, як той дуб.

Нехай гнеться лоза,
а ти дубе кріпись!
Ти рости та рости,
не хились, не кривись!

Руданський є незвичайний своїми творами, коли візьметься під увагу, що був невилічимо хорий на грудну недугу і знав про це.

Прийшла смерть моя,
легке точиться...

Однак заховав все спокій ума, ясність серця і прозору веселість. Дійсно це величний дух, котрий наче перлами проливається в його співучу мову.

Анатоль Свидницький написав повість **“Любо-рацькі,”** що представляє життя священничої родини на Правобережжю з усіма чертами патріярхальности серед змінливих часів.

Ряд оповідань написав **Данило Мордовець і Олек-**

сандер Кониський, котрого повість “В гостях добре, а дома ліпше” займається цікавою для нас справою, а саме юправославненням уніятської Холмщини. Писав також поезії.

Разом з о. Маркіяном Шашкевичем виступають на видню тогочасного письменства два його товариші ще з Духовної Семінарії у Львові, котрих разом прозвали тому “Руською Трійцею.” Це були **Іван Вагилевич** і **Яків Головацький**, котрі однак згодом не оправдали покладаних надій і заломилися духово, один в протестантизмі, другий в москалізмі.

Рік 1848 приніс для Європи так звану “Весну Наронів,” повстання та полекші. Українці в Галичині зорганізували в той час “Руську Раду,” що в 1848 році стала видавати нашу першу народну часопись “**Зоря Галицька.**” На малих перестрілах в Галичині й покінчилось. Австрійський уряд віддав нам площу старого університету у Львові де збудовано “Народний Дім”—міліоньву установу, котра много заважила потім своїми виданнями на життю Галичини. Нещастя однак хотіло, що ця установа майже до останніх часів була в руках москвофілів і тому замість будувати народну свідомість, спиняла й мутила її своїм русофільством. На університетській катедрі у Львові стали викладати українську мову і письменство, однак таким язичієм, що з того хісна не було много.

З тих часів годиться згадати **Миколу Устияновича**, здібного повістяра і **о. Антона Могильницького**, автора великої поеми “**Скит Манявський.**”

о. Ізидор Воробкевич є автором гарної збірки поезій “**Над Прутом,**” кілька балад і оповідань. **Корнило Устиянович** писав історичні драми, як “**Олег Святославич**” і “**Ярополк.**” В 1868 році старанням о. Качали галицьке міністерство затверджує перший статут і існування Просвіти. Перший голова Прости **Анатоль Вахнянин** був не лишень письменником, але також композитором. **Проф. Омелян Огоновський** є автором великої і першої “**Історії руської літератури**”— так о. Качала, як о. Огоновський були

священиками Української Католицької Церкви в Галичині і ця Церква, видавши о. Шашкевича, потім стало давала перших народних робітників на всіх царинах життя Західної України.

Тоді, коли в Галичині українське народне відродження, започатковане Шашкевичем, чимраз більше набирало сили і розросту, над Дніпром царський уряд понівечив перші паростки, які так буйно здавалося розцвили після Енеїди Котляревського. В році 1863 виходить **указ Валуєва**, в котрім зазначено, що української мови “не било, нет і бить не может” і треба було згодом аж в 1900-сотних роках окремого ствердження самої російської Академії Наук в Петрограді, щоби москалі таки, хоч і з неохотою, признали існування окремої української мови. Для многих однак ще й досі вирішальним є указ ганебної пам'яті давителів українського слова і вони хоча не можуть нині зовсім вже заперечити окремішність українського слова, то заперечують окремішність української нації та її прав до самостійного життя, цілком по взору свого попередника чорносотенця Валуєва. Не треба дати себе звести позорам, що це нині робиться во ім'я чогось іншого—ціль та сама і ці самі способи досягнути давню ціль. А тою ціллю є: на всякий спосіб і при помочі всіх можливих середників обрусифікувати українців бодай тимчасом духово, бо тоді піде русифікація—мовна і культурна.

Гідним Валуєва наслідником був інший тайний совітник російський в Україні Юзефович, що в 1876 році видав готовий від імени тодішнього царя наказ навіть під нотами вміщати український текст.

Вся українська письменська діяльність в слід тих заборон була заморожена.

Деякі українські письменники виїзджають закордон, інші ждуть інших кращих часів і мовчать...

Одним з тих, що подались за кордон, був Михайло Драгоманов, творець новітнього українського соціалізму, що чорною зморою заважив згодом під час визвольної боротьби за державність України. Той соціалізм дощукувався вселюдських ідеалів ро-

бітничих, а свої власні державні відсував на бік. Той соціалізм не вчив, що тільки в своїй власній суверенній державі український робітник найде повне соціальне визволення і забезпечення, він вчив, що наперед треба спільно з іншими чужинними здобути соціальне визволення, а потім вже прийде як вислід того національне забезпечення і культурне. Не диво, що большевизм використав цю драгоманівщину згодом на весь шир і вона підготувала для нього площу в Україні, своїй же власній державності стала колодою на шляху розвитку. В Женеві видавав Драгоманів “Громаду,” в котрій поміщена повість “Хіба ревуть воли, як ясла повні” П. Мирного, а в ній вже маєте готовий большевизм і хто хоче зрозуміти все духове завалення в Україні останніми часами, має прегарний вступ і коментар до того якраз в цій повісті. Розпливистість душі героя, котрий під позором оборони бідних і покривджених стає звичайним горлорізом—убійником і перед котрого ножем навіть рідна старенька матір не є безпечна, є типовим героєм соціальної революції в 1917 році—тут він здійснився по науці Драгоманова. Тому в творах Драгоманова, його “Листах” чи “Чудацьких Думках” можна найти все, а найбільше широку природу сходу. Нещастя однак хотіло, що він у своїм часі мав великий вплив на галичан, а особливо на Франка.

Іван Франко (1856-1916) син коваля, дитина села, незвичайно здібний і працьовитий, в особистім життю менше щасливий, дорівнює на Західній Україні Шевченкові силою вислову і почування. Франко розстрілив свої сили, працював на кождім полі української культури, де лишень було треба і тим розмінював велич свого таланту на дрібняки. Його поеми з релігійного життя “**Мойсей**” і “**Іван Вишенський**” є вершком всего, що написав.

О Ізраїлю, якби ти знав,
 чого в серці тим повно?
 Якби знав, як люблю я тебе,

як люблю невимовно!
 Ти весь рід мій, ти дитина моя,
 ти вся честь моя й слава,
 в тобі вік мій і будуще моє,
 і краса, і держава...

Здається тяжче булоб шукати кращого вислову на ці почування, що їх в серці до свого народу голубив великий дух Франка. Він все надіявся на побіду духа, на побіду правди і тому на волю для свого народу. В нього найдемо такі незамінні слова, як:

Прийде час і ти огнистим видом
 засяєш у народів вольних колі,
 струснеш Кавказ, вперешся Бескидом
 і покотиш Чорним Морем гомін волі,
 і глянеш як хазаїн домовитий
 по своїй хаті і по своїм полі!

Щоби той час прискіпити, він взяв часто на себе працю каменяра на галицькій науковій облозі і хоча та праця вичерпувала його сили і мало було признання для неї, він жив тою думкою, що

Розібемо скалу, роздробимо граніт
 і власною кровю і власними кістками
 твердий збудуємо гостинець, а за нами
 прийде нове добро, нове життя у світ.

Ряд поетичних збірок є прегарним вінцем лірики і звучности української мови в таких творах, як "Зів'яле листя," "З вершин і низин," "Мій ізмарагд," "Із днів журби," "Семпер тіро." Окремо дав нам незрівнани віршові казки, як "Лис Микита," чи "Абу Казимові капці," чи "Коваль Бассім." Франко пробував дати нам новітню повість, цікаву і реалістичну. Він написав їх ряд, однак єдною з найкращих є його історична повість "Захар Беркут." Цілий ряд оповідань з бориславського життя представляє безпомічність обдурених і обманених жидами галиць-

ких селян, від котрих коршмарі за безцін виманують галицькі нафтові поля а їх самих з торбами пускають в світ за ючі. Прямо розпука бере читаючи ці картини обдертих і безсумлінно ограблених наших селян, на котрих полях інші наживають мільйонів. Такі оповідання, як **“Полуйка,”** повість **“Боа констріктор”** чи **“Борислав сміється”** є не лишень цікавим оповіданням, це свого рода в повістевій формі з першої руки соціяльна студія, хто і як є причиною нужди тисячів галицьких бідняків. З драм Франка найбільше поширеною ізза теми і близькості побуту є **“Украдене щастя,”** в котрій Франко представляє моральне ломання на тлі галицької нужди. Його поема **“Панські жарти”** з часів знесення панщини в Галичині 1848 року, так само, як оповідання **“Чума,”** представляють, як священник виступає оборонцем і першим захистником свого народу. Загально однак Франко в творах відноситься неприхильно до священства і Церкви, і до віри. Під тим оглядом многі його писання не вдержуть критики, бо все що зробив Франко, зробив силою своєї сильної віри і любови свого народу. Колиж він виступає проти віри, як такої, стає малий, мимо вської величі в інших творах. Писав також наукові розвідки і навіть заробляв на хліб, як газетяр. З тих часів походить сум наукового робітника, пера і духа, що мусів шукати навіть хліба між чужими, бо свої не вмiли чи не хотіли його дати.

Одного лиш тобі бажаю з неба,
щоб з горя й голоду
не бігли геть від тебе
твої найкращії сини,---
Щоб монументом їх не було те каміння,
яким в надгороду за плодючєє насіння
ще при життю обкидували їх.

Він сам наймит свого народу і його долі бажав однак наш нарід видобути з ярма незнання і недолі, свідомий того, що

Той наймит—наш народ, що поту лле потоки
над нивою чужою.
Все серцем молодий, думками все високий,
хоч топтаний судьбою...

Він знав, що

Якби то нам з Дону
та не було грому,
то вжеб ми над Бугом, Сяном
не дались нікому...

Але він вірив, що наш нарід перебуде все і здо-
буде волю на рідній землі. Він з наймита стане
паном на своїм.

І вольний власний лан
Ти знов оратимеш, властивець свого труду
і в власнім краю сам свій пан!

— — —
Великим любителем давнини і державником слави
України є **Михайло Старицький**, дрататург і поет.
Україна в ярмі, їй треба вибороти волю через пра-
цю, жертву і посвяту.

Бо стоголовий людський кат
лютує, дужчає що днини—
не можна тратити і хвилини,
поки ще стогне менший брат!

І він з легіонами інших вірив, що

Одужа народ, не знесе більш ярма
і направить натружені груди,
що на рідній землі просвітліша пільма,
правди сонце засяє повсюди...

З його драм досі вживаються по сценах і захоп-
люють такі, як **“Маруся Богуславка,”** **“Чорноморці,”**
“Ой, не ходи Грицю,” **“Циганка Аза,”** **“Ніч під Івана**
Купала,” та інші.

— — —

Ряд популярних драм, в роді **“Дай серцю волю”** написав **Марко Кропивницький**, що в час німої мовчанки українського письменства, в час заборони 1876 років, театром старався оживити приспане національне почуття, так як Лисенко робив це піснюю і музикою. Одним з найбільших драматургів України є **Іван Тобилевич** (1845-1907), котрий більше звісний під псевдонімом Карпенко Карий. Писав драми на теми побутові та історичні. Більше звісні на сценах є його **“Суєта,” “Хазяїн,” “Бурлака,” “Мартин Боруля,” “Сава Чалий.”**

Батьком української повісти є **Іван Нечуй-Левицький** (1839-1918), котрий дав ряд повістей з українського побуту: **“Причепа,” “Рибалка Панас Круть”** і **“Хмари,”** в котрих представляє чорну хмару московської русифікації, яка налягає над Україною і забирає нашу інтелігенцію. Звісні є його повісти **“Кайдашева сім’я”** і **“Микола Джеря.”**

В ряді тодішніх українських письменників годиться відмітити **Петра Ніщинського** за його переклад **“Одисей”** звучним шестистоповим віршом.

Великим народолюбцем є автор найкращого досі словника укр.-рос. **Борис Грінченко**. Звучністю українського вірша і красою мови він є предтечою Чупринки, котрий потім у своїй звуколірності дійшов до фінезії. Грінченко є українець романтик, спокійний і зрівноважений в почуваннях, зрезигнований в праці.

Хоч у недолі й нещасті звікуєм,
долю юнукам дамо.
Ми на роботу на світ народились,
ми для борні живемо!

Його повісти і оповідання є всі того рода, що **“Соняшний промінь”** чи **“Під тихими вербами.”** Подібно його драми повні романтики і любови давнини, як **“Ясні зорі.”**

Цілий ряд оповідань з галицького життя, головню з нафтового басейну Бориславщини і Дрогобиччини, дав народний учитель **Стефан Ковалів.**

Одним з перших, що реально представив життя народу в ряді оповідань і тим дав почин до подібного ряду оповідань В. Стефаніка та М. Черемішини згодом, є **о. Тимофій Бордуляк**. Прегарні є його оповідання “Дай Боже здоровля корові,” “Бідний жидок Ратиця,” “Гавр. Чорній,” “Іван Бразилієць.” Представляє галицьке село таким, як воно є, з усею своєю нуждою та невідрадною борбою за хліб насущний—але всюди підчеркує моральний бік справи.

Григорій Цеглинський, директор української гімназії в Перемишлі, написав ряд побутових драм, котрі не лишень визначаються живістю акції, але також цікавим і веселим обробленням. Його “Шляхта ходячкова,” “Соколики,” “Кара совісти,” “Ворожбит” є не лишень цікаві, але також моралізуючі.

Сам шляхтич, описав життя ходячкової шляхти в Галичині, **Андрій Чайковський** в ряді повістей, як “Олюнка.” Він є автором почитних історичних оповідань, як “За сестрою” і “Побратими.”

Осип Маковей пише повість “Залісся,” вінже є автором сатир і оповідань. Авторами історичних оповідань є **Орест Левицький** і **А. Кашенко**.

Здібний сатирист, поет і письменник, автор більшої поеми “Тея,” котру написав в Галичині перед виїздом на совітську Україну і потім знищив, є трагічний в своїм положенню і життю **Володимир Самійленко**. Помер з нужди і голоду в Києві той, що написав величну оду до України.

Ти звеш мене й на голос милий твій
з горячою любовю я долину;
поки живуть думки в душі моїй,
про Тебе Ненько думати не кину.
Як мрію чистую із найкращих мрій
я заховаю в серці Україну,
і мрія та, як світище ясне,
шляхом правдивим поведе мене.

Він бачив біль і горе, випив його до самого дна,
але ідеалу свого не сплямив, на службу катів не пішов.

І знов я згадаю Тебе, Україно-Мати,
Твою біду, Твій вид сумний—
о круг хреста Твого, мій краю розіп'ятий,
я чую регіт навісний. . .

Той регіт несеться навіть серед борні, регіт від
своїх, від супостатів. Однак—

Нас не зможуть супостати
взяти в кайдани свої,
ми бороним наші хати,
наші тихії гаї!
Не вмирає наша слава,
не вмирає наша честь,
бо живе в нас сила жвава,
бо робітники в нас єсть.

Найбільшою поеткою України є **Лярисса Квітка-Косачева** (1872-1913), котрої псевдонім Леся Українка, а котрої матір Ольга, звідна під псевдонімом Олена Пчілка також була письменницею. Леся хора, подібно як Руданський, є однак надзвичайно сильної волі і погідного настрою. Зміст її поезій часто воевничий, заклик до дужання, надія проти надії. Вона голосить потвердження, а не заперечення життя:

Так! Я буду крізь сльози сміятись,
серед лиха співати пісні,
без надії таки сподіватись,
буду жити! Геть думи сумні!

Вона співцем волі для всего народу, котрому дає приміри великих світових героїв, які бажали і здійснили волю для свого народу.

Бо вільна пісня не може умерти!

В поемі **Роберт Брюс** описує визволення шотландців. В ряді здраматизованих поем представляє сильних людей з сильними почуваннями і волею. Її

“Лісова Пісня” є дійсно симфонією української природи. Здається ніхто так гарно не оживав української природи, не натхнув її такими ніжними а глибокими почуваннями, як Леся в **“Лісовій Пісні”**— це булаб прегарна фільма!

В ряді письменниць України згадаємо імена **Наталі Кобринської, Уляни Кравченко**, авторки діточих поезій, **Людмили Старицької-Черняхівської**, авторки драми **“Гетьман Дорошенко,”**— **Любови Яновської**, авторки многих оповідань,— і **Ольги Кобилянської**, найбільшої повістярки, що працювала пером до останніх хвиль життя у Чернівцях на Буковині. Любов ріллі та бажання її посідати прегарно описала Кобилянська в повісті **“Земля.”** Інша її повість **“Через кладку”** відзеркалює теперішний побут і духові настрої суспільности.— Повістяркою є **Наталія Романович.** **Надія Кибальчич Козловська** пише оповідання.— **Галина Журба** пише **“Зорі світ заповідають”** і оспівує переломові роки останньої війни. **Катря Гриневича** в повісті **“Шестикрилець”** і **“Шеломи в сонці”**, дала незрівняний опис нашої старини включно навіть з давними виразами і мовою. Письменницею релігійного і моралізаторського напрямку є **Наталина Королева**, що в ряді оповідань і повістей дає позитивні, сильні характери. Її повість **“Без коріння”** представляє давний рід і його дії в Україні. Новітна поетка **Наталя Лівницька-Холодна** є більше ліричноно напрямку в своїх викінчених, як перли стихах. **О. Лятуринська** пише збірку поезій **“Гусла”** і **“Сім літер.”** Змістом є почування жіночої душі зглядом окруження і біжучих подій. Вона, наче та собою представлена царівна, що “сумує день і ніч.”

Як поїде милий,
квіт розкину білий...

Тими словами закінчую цей коротенький огляд жіночої творчости в новітнім нашім письменстві. Всі вони, ці наші поетки і письменниці з Божої ласки, нарівні люблять свою вітчину, відчувають весь

біль долі і радіб тій хвилині ясного щастя, в котре вірять, що прийде, кинути назустріч білий цвіт своїх чистих, ясных і величних душ. Такі цвіти в многих збірках кинула для наших дітий **Уляна Кравченко**.

— — —

Вчений, поет і письменник **Агафангел Кримський**, знаток східних мов, дав переклад Книги Царів перського поета Фірдусія, а також власні твори, як збірку віршів **“Пальмове гилля,”** в котрих деякі стихи є дійсно захоплюючі.

Боже, глянь з небес!
 Ти Творець чудес,
 приверни мені мій скарб загублений—
 приверни мені
 знов дитячі дні,
 непорочний дух, гріхом не ступлений...

Проф. Михайло Грушевський, вчений, письменник і політик, один з найбільше популярних людей в Україні через свою вікопомну працю **“Історія України,”** котру довів до часів повстання Хмельницького, марне загинув в большевицькім царстві з голоду і нужди, як гинули перед ним і по нім тисячі найкращих синів України, що все були перепонуою і завадою для наїздників. Заслуга Грушевського в цім, що він рішучо і незбито на історичних фактах довів про відрубність і окремішність українського народу та його дій від московського і тим завдав смертельний удар теорії Погодіна, буцімто історія Київської Русі то є історія Росії, а український нарід в слід за тим є лише відломом російського. Ця заслуга Грушевського булаб ще більша, бо український нарід в хвилину свого визволення віддав в його руки найвищу честь і власть першого президента Української Народної Республіки, колиб Грушевський не був надто потурав своїм здавна навиклим соціялістичним химерам, в котрих кінець кінців таки втоплено українську державність. Так давний космополітизм Драгоманова дав себе відчути з фа-

тальними наслідками для нас всіх, а для самого Грушевського особисто в трагедії його власного життя. В своїй Історії Грушевський зібрав масу історичних фактів, грамот, заяв, був це вчений великих розмірів, обемистої памяти і муравлиної праці. Він же є автором Історії українського письменства і “З історії релігійної думки на Україні.”

Грушевський навчав історії на львівським університеті. Відгомін його праці захопив многих. Нащадки давних родів стали вертатись до українства, чого доказом є приміром “Ісповідь” Антоновича, українського шляхтича, що з польщини вернув до українства і прилюдно визнав, чому це зробив. Слідом Антоновича пішли інші, так звані “хлопомани” в Україні шляхотського роду. Одним з найчільніших представників тої верстви і того круга є **Вячеслав Липинський**, автор “Листів до Братів Хліборобів,” небуденного твору української державницької думки. Листи попередили інші твори автора, писані в польській мові. Ще 1909 року видав Липинський в Києві твір по польськи “Szlachta na Ukrainie,” в котрім так заявляє: “Не хочемо бути чужими серед народу того, котрого ми рідними братами—це наше Вірую. Спільно з тим братом нашим працювати для відродження обіднілої і знеможеної вітчизни нашої, без ненависти до когобудь, однак й без ярма чужих форм—ми хочемо, це наша ціль.”

В книзі “Z dziejow Ukrainy,” виданій 1912 в Києві, Липинський доказує на основі історичних даних, що повстання Хмельницького мало успіх тому, що організаторами і співробітниками великого гетьмани були нащадки і члени шляхотських родів, котрі масово перейшли в табор Хмельницького і з котрих деякі, як Кричевський чи Морозенко стали улюбленими козацьких мас та темою для дум. Він наводить імена і роди тих співробітників. Для поляків ці книжки і праці шляхтича з Затирець на Волині були вельми немилі і вони постаралися викупити з книгарень ці книги Липинського і знищити їх. Але доперва після нещасного для нашої державности закінчення цієї війни, Липинський робить всенаціо-

нальний обрахунок сумління і виказує причини нашого розгрому, що є морального характеру. Він кличе до співпраці і служення всіх українських кляс і станів на добро України, як цілості і тим він завдав смертельний удар соціалістичним теоріям, що підтяли українську державність. “Нація для нас, це всі мешканці даної землі і всі громадяни даної держави, а не “пролетаріят” і не мова, віра, племя.” Для нього “Україна це перш за все дух, а не матерія.” Він уособнює Україну та її державність в особі одного, що має найвищу відповідальність перед народом, котрий знова має найвищу волю. Так Липинський є творцем українського монархізму через родовий гетьманізм. “Вся влада Великому Господарю-Монарху української землі, вся свобода Українському Народові! Діло монарха організувати армію і державну адміністрацію. Діло Народу, уладнати найкраще своє життя і свою працю в селах і містах, у полях і фабриках.” Щоби до цього дійти треба співпраці всіх—через організацію. І тому кидає клич: “Організація а не орієнтація!” Система Липинського це клясократична монархія, як “метода правління юсілого продуцента-войовника.”

Зі школи Липинського вийшов **Стефан Томашівський**, автор многих історичних праць, з котрих “Вступ до історії Церкви на Україні” є закроений на розміри небувалі досі. На жаль передчасна смерть перервала цю важну працю Томашівського. В ній доказує безпереривну лучність української Церкви з Римом і намагання греків зробити з України свою духову кольонію, що потім перебрала Москва. В творі “Під колесами історії” Томашівський дає таку раду: “Настав час, щоби настали ум, зціпити зуби, засукати рукави і стати до позитивної праці, щоби націю виховати, зорганізувати, збогатити, заки вибе нова година всенародного діла.”

Ціла група менших наукових сил стали в цім самім дусі розробляти історію України—**Ів. Крип'якевич**, **В. Заїкин**, **Ол. Кузьма**, **др. Андрусак**, це деякі з

новітних науковців історії України, між котрими знатним є ім'я **проф. Миколи Чубатого і о. др. Іщакка.**

Годиться відмітити велику працю **проф. Дмитра Дорошенка "Історія України,"** написаної з позитивного становища, котра подає силу матеріалів, головню до часів недавнього гетьманства на Україні.

"Велику Історію України" написав також **Микола Голубець** і видано її накладом Тиктора у Львові, що став меценатом української книги і котрий один зробив для українського письменства взагалі більше як цілий Державидав України, подібно як для діточих видань зробив в Галичині Таранько чи Матвійчук, котрі самі одні своєю працею і обемом та скількістю видань значно перевищили все, що вийшло в тім самім часі під большевицькою владою.

Вячеслав Будзиновський, оригінальний в своїм розумінні дій України, дав замітну працю **"Шли діди на муки,"** котру польська влада сконфіскувала і котру треба було аж всю перечитувати у варшавськім соймі, щоби добитися бодай частинного її появилення друком. Був такий польський закон, що твори письменні, прочитані в соймі, можна було подати до загального відома. Того ратунку нераз хапалися наші під польською кормигсю, щоби вратувати праці авторів перед загладою з боку ворожої польської цензури. Таким чином вратували також працю **др. Арсена Річинського** з Волині **"Проблеми української релігійної свідомости,"** в котрій Річинський гостро виступив проти московського православія. Будзиновський замітний тим, що видивгає все героїчне в нашій історії і виказує, що наші вікові герої в нічим не уступають місця найславнішим героям світа.

В. Бирчак, український історичний повістяр, автор **"Василька Ростиславича"** та других, іде слідами Будзиновського, відтворюючи героїчні картини нашої бувальщини. Такимже письменником давнини в своїх творах є **о. Ю. Кміт,** автор ряду оповідань з життя бойківщини.

Подібно **Ілько Боршак,** найшовшись на скиталь-

щині після невдачної нашої війни попередньої, став розшукувати по чужинних архівах і найшов чимало вартних матеріалів до минувшини України, особливо до помазепиних часів. Він же став автором наукових розвідок з тих часів.

о. Гавриїл Костельник, своєрідний на овиді нашого бачванського письменства, під теплим сонцем меценатства митрополита Андрея Шептицького написав чимало творів, з котрих найкраща є **“Пісня Богові,”** псема в прозі, афоризми віри і чуття. На жаль зломаний душею через червону тиранію, своїм виступом проти власної Церкви, перечеркнув всю свою працю і заслуги та покрит соромом зради сиву голову.

Карпатська Україна видала ряд молодих сил, між ними **Зореслав о. Сабоць ЧСВВ.,** є одним з найкращих. Його збірка поезій **“Сонце і блакить”** дійсно гарна силою молодечого захоплення молоді відродженої країни.

На поселенні в Канаді і Америці також явилися письменницькі сили, що взяли теми з нового побуту поселення і тим дали початок до української вітки канадійського письменства. Виїмки з тих творів старався зібрати в своїй **Антології др. Мандрика,** що є також автором гарного томику поезій **“Мій Сад.”**

Це, що Липинський навчав у своїй філософії української історії, поет і письменник **Богдан Лепкий** узмістовив в повістях. Лепкий є автором трилогії **“Мазепа,”** в котрім творі представляє переломовий час українських дій, повстання гетьмана Мазепи проти москалів, бій під Полтавою і наслідки того бою. В іншій творі **“Під тихий вечір”** Лепкий оповідає про поворот старих маєтків в українські руки через щасливе подружжя і тут стоїть на зовсім протилежнім відчуттю і розумінню шляхти, як це мав під тим оглядом Франко. Лепкий є автором цілого ряду повістей, оповідань і поезій, з котрих многі стали всенародними піснями, як приміром **“Видиш брате мій.”** Лепкий є співцем всенародним, але яким сильним, позитивним, творчим!

Збіжа крупом, синіє блават в житі,
а панський лан, як море то одно.
Голодний хлоп в старій подертій свиті,
та рідний край і ріднее село.

В нього молитва ніжна, але глибока.

О, Ти Пречиста, свята Божа Мати!
І Ти страдала пробита мечами,
і Ти втікала з батьківської хати,
зглянься над нами!

Він радби змінити горе на радість, збудувати нову державу, сильну у вірі і сильну ідейно.

Хто каже нам, що все одно,
де жити, як вмирати,
той тягне вас в багно на дно,
той вам дає без дна судно—
і каже кермувати...

“Віри нам бракує. Усе є. Сили є, багатство є, розуму теж нам Господь не поскупив, тільки віри нема. Не вірять наші, що вони до великого спосібні. Привикли до ярма. Не соромно їм у тому ярмі ходити й ласки погоничів своїх запопадати за наділ землі, за почеси, за шматок охлапа зі свого стола, при котрім чужі бенкетують. Віри не маємо, — і ось де наша біда!” — каже він в “Мотрі.”

Многі слова Лепкого є взором бистрого спостерігача і глибокого вдумливця. Ось приміри: “Селянин родиться з апетитом на землю” — або: “Дівчина, котра віддається без любови, поступає нечесно.”

— — —

З інших новітніх повістярів українських замітний є **Михайло Коцюбинський**, що в ряді оповідань дав красні малюнки природи і людської душі. Звісними його оповіданнями є: “Для загального добра,” “В путях шайтана,” “Пятизолотник,” “Він іде...” і повість з гуцульського життя, аж надто реалістич-

на, “Тіни забутих предків.” Коцюбинський є помітно соціалістичний в своїх писаннях і ревний оборонець жидів. Близький до нього настроями є **Микола Чернявський**.

Зближеним до Коцюбинського почуваннями є **Модест Левицький** в своїх оповіданнях і **Володимир Леонтович**. На галицькім полі в тім самім напрямі творили **М. Яцків**, автор “Огні горять” і других оповідань, реаліст і соціаліст, а далі **Гнат Ходкевич**, автор повісти “**Камінна душа**,” писаної гуцульським говором. **Василь Стефаник** описує в ряді оповідань, котрі почав “**Синою кижечкою**,” часто покутським говором, безутішну селянську недолю та душевну розтіч. З морального боку його оповідання є сумнівної вартости, а коли ходить про вартість характерів, то шкідливі. Подібно описував селянські переживання головно **Лесь Мартович**, автор повісти “**Забобон**” і **Марко Черемшина** в ряді оповідань з гуцульського життя і останної війни. Це реалісти, соціалісти, часто в своїх висловах різкі, а навіть грубі образи і вирази не їм чужі. Згадатиб також **Антон Крушельницького** з його повістю “**Рубають ліс**,” пізнійшого слуги большевицької пропаганди в українськім галицькім письменстві через “**Шляхи**” і трагічно покінчившого в совітах.

— — —

Твори Липинського викликали своєрідний спротив в письмах здібного публіциста і редактора “Літературно-Наукового Вістника” у Львові, **Дмитра Донцова**, що в своїм творі “**Націоналізм**” старався дати противагу “Листам” Липинського через “радість ножа і крови,” як творчого вияву національного зриву. Однак його твір, хоча зібрав силу висказів інших авторів і думок з цілого світа, укладом і силою думки далеко не дорівнює Листам. Одним з найздібніших повістярів типу Лепкого і редактором Західної України останніх часів був **др. Осип Назарук**, політик, автор “**Рік на Великій Україні**,” історичної повісти “**Роксоляна**,” великий ерудит і глибокий ум.

З новітніх поетів помітним є **др. Василь Щурат**,

котрого переспів “Слова о Полку Ігореві” є один з найкращих в нашій письменстві. Він письменник наскрізь позитивний в своїх ідеях і релігійний. **Микола Вороний**, мистець для мистецтва, здібний перекладач і любитель творчої краси слова.

Яка краса! Усе життя
в акорди перелить...

Спиридон Черкасенко, автор “Про що тирса шестіла,” драми почувань і душевних конфліктів, однак прегарної мовним засобом і укладом сцен, зробив далекий круг в своїм життю і творах від безвірного соціалізму аж до гетьманського монархізму на схилі життя. Дійсно “дві душі, як долі дві, дивний лицар в грудях мав.”

Прегарним ліриком, котрого кожний вірш як викінчена перла, є **О. Олесь** (Кандиба), повний любови до України та її справ.

Хто в час відродження каменем спить,
прав на життя вже не має.

І він кличе:

Якіб хрести ми понесли,
колиб ми вірити могли!

Він надіється:

О вірте, страдники великі:
Вже сходить сонце, видно день!

А хоч наш храм недобудований упав під ударами
наїздників з півночі, він не падає в зневіру.

Дзвонити в дзвін!
Усіх, хто є живий скликати,
знов храм наново будувати
на диво-подив всіх країн.

Його рідний син, також поет, дав кілька гарних

збірок доки не замордували його німці в недавній війні. Це **Ольжич** в збірці **“Рінь,”** що іде слідами свого батька, лише більша витончений і завершений в будові вірша.

Бо крізь ночі тихі і сумирні,
крізь твої розіспані світанки
продуднять іще яснопанцирні
але не комонники—а танки.

Новітний лицар України є **Грицько Чупринка**, котрого на 42 році життя большевики розстріляли в підвалах ЧЕК-а 1921 року. Він був незрівняним знавцем української милозвучности в мові. Для нього вірш плив легко, свobodно, динамічно з серця і уст. Вас пориває той вир милозвучности мови і несе з собою без опору.

Викликає ясний дух
вірш легесенький, як пух—
вірш, як усміх неньки,
вірш маленький, коротенький,
без задуми, без вагання,
без кохання, без благання...

В більшій поемі **“Лицар-Сам”** описує свій бій за Україну, за щастя.

А там... А там настане мить,
коли він гордий, непідкупний
до бою зможе приступить
смертельним ранам недоступний.

Подібна доля, як Чупринку, стрінула також поета **Миколу Філянського і Кліма Поліщука**, плодовитого автора оповідань, повістей і поезій. Його **“Отман Зелений”** став почитною повістю. Любов України потягнула їх обох через кордон а на тім боці ЧЕК-а скоро покінчила їхнє життя. Були це люди віри і дужання. Пише Поліщук:

На одвічно синій і святій блакиті
 став Христос над світом у селянській свиті.
 Зашептали знову злобні духи чорні:
 “Сам Христос із ними?”

—Дужі й непоборні!

Інші знова не видержали на становищі, заломились духово і пішли на службу катам України. Один з найкращих ліриків новітніх наших **Максим Рильський** був одним із них. Він бажав “над удками свій вік непроданим провести,” однак не вспів.

І хочеться до сонця говорить,
 що всі щасливі—голуби і люди,
 що день іде, що провесна шумить,
 що оживає світ, що радість буде...

Таким тоном пишуть всі ці інші душі заломані, тоном жагучого бажання і жажди за сонцем, котре стоптали в грудях.

Одним з найздібніших з них є **Павло Тичина**, поет “Золотого Гомону,” вірша-музики, для котрого однак:

На чорта нам здалася власть,
 нам дайте хліба, їсти...

І за скибку власного хліба з рук ката-наїздника продав власть первородства на рідній землі. Так перечеркнув всю свою здібність і силу слова. А всеж таки був час, коли й Тичина мав віру.

Одчиняйте двері,
 наречена йде!
 Одчиняйте двері,
 голуба блакить.
 Очі, серце і хорали
 стали.
 Ждуть.

Був той вимріяний час, коли наречена наша—во-

ля, здавалося ішла з голубої блакиті століть до нас і широко отвіралося двері нашої хати. Але—

Одчинились двері,
горобина ніч!
Одчинились двері,
всі шляхи в крові!
Незриданими сльозами
т̑мами
дощ.

І так закінчився наш Золотий Гомін.
Не будь ніколи раю
у цім кривавім краю...

Це останна нотка зневіри в Тичини і йому подібних, як **Зеров, Загул, Слісаренко, Тодось Осьмачка**. Той останній пережив все страхіття насадженого штучно Москвою голоду на Україні, щоби виморити і винищити цвіт українського населення. Дав йому вислів в Листі батько до сина з проханням хліба.

Нічого тату вам не дам,
я сам як глід...

Осьмачка найшовся згодом на скитальщині і тут доперва випростував крила. Його твір **“Поет”** є не тільки цікавий богацтвом мови і звучністю вірша, ще більше містикою українського Полісся і кривою дійсністю під терором червоних. Дійшло там до того:

Але харцизи, що в чеки на звіті,
украли в бідних Бога й сатану—
і стала смерть у нас така плюгава,
як і життя і вся його неслава...

Однак мимо всього він “мету у серці ніс” та не сплямив її, доніс. Так само чинить уся Україна.

“Вся Україна до життя гуде,
мов перед сходом сонце золоте.”

І тому звертається стомленим оком до єдиного жерела творчого чину—до віри—до “Сили сил, що на світах летиш...”

Осьмачка не лишень симптом часу; він як по страшній недузї виздоровець, заповідає відродження і навернення України.

А все таки прикро читати те українське письменство під большевицькою кормигою.

Спутані орли—це їх вид. Така сама доля **Бажана**, чи **Підмогильного**, чи найкращого з повістарів того рода **Хвильового**, що дав роман психологічних питань і шарпанини “**Вальдшнепи**” і закінчив кулею. Він голосив духове наставлення на західну Європу і це стало причиною його кінця в царстві червоного сатани.

Ряд оповідань з недавно минулого дав **Гр. Косинка** і **П. Панч**, котрого “**Голубі ешелони**” не лишень цікаві, але також написані з незаперечним сумом по втраченій нагоді власної держави.

З письменників того типу, що Хвильовий, лише щасливіших в життю, треба згадати автора оповідань “**Краса і сила**” **Володимира Винниченка** і многих інших повістей. Про нього пише доц. Феденко так: “Це тип жорстокого патологічного експериментатора, людина з суб'єктивною етикою, яка виявляється в безмежнім себелюбстві, людина з повною атрофією чуття політичної і моральної відповідальности за свої слова та вчинки.” Його твори майже поголовно шкідливі так з національного, як і морального боку.

З поетів галицької “**Молодої Музи**” замітний є **Петро Карманський**, автор “**Аль Фреско**,” котрий зрештою прегарно, мимо своїх жалів і суму, виповів любов до матері.

Роби й роби,
затерпла спина і вже не чую рук!
О, Боже мій! Колиж спочину від тих безмежних мук?...
—Прийде свята неділя.
Прийшов святий недільний день,

усякий спочиває.
Вонаж на клаптику стерень
худібки доглядає...

Між іншими помітним є др. **Василь Пачовський**, автор многих ліричних поезій “Ладі і Марені” та більшої поеми “**Золоті Ворота.**”

Олесь Бабій, автор кількох збірок і поеми “**Гуцульський Курінь**” є між молодими, разом з Р. Купчинським, Євгеном Маланюком, Юрієм Косачем, Богданом Кравцівим, Ігорем Б. Антоничем, Св. Гординським, Ів. Волощуком, Н. Дукіяновичем, Н. Обідним, В. Лімниченком, Ярославом Цурковським і другими.

Юрій Клен пише про недавні “**Прокляті Роки.**”

Тож не страшні нам вороги отверті.
А ті, що з рідним словом на устах
ідуть до нас, щоб душу нам роздерти
і сіють терни розбрату в серцях.

О. Бабій це дитина села, він же вояк-борець за Україну. Він перебув всю баталію недавніх часів, і прегарно її знає.

Ціла Україна—зоря рання:
повстання, повстання, повстання.
Від моря до Збруча по межі:
пожежі, пожежі, пожежі...
В ночі де глянеш лиш на мить:
горить, горить!
І від Случа по Чорне Море:
прапори, прапори, прапори...
В селі кождіським хоругов,
і кров, і кров...
І шаровари, і тризуби,
і гайдамацькі горді чуби
жовтоблакітні...

Ось так можнаб закінчити цей Начерк.

Згадатиб ще поодинокі твори даних авторів, як Маланюка “**Земна Мадонна,**” Косача “**Черлень**” і “**Чарівна Україна**”— Кравціва збірки “**Дорога**” і

“Сонети і строфи” — Антонича **“Три Перстені”** і **“Книга Лева”**— Гординського **“Буруни”** та **“Барви і лінії”**— Волощука **“У темі горю”** — Лукіяновича **“Князь Олег”**— М. Обідного **“Нерозцвілі ранки”**— Лімниченка **“Дзвонять дзвони”**— Цурковського **“Прозолоть світанку”**— о. Ст. Семчука **“Фанфари.”**

Улас Самчук написав замітну повість **“Волинь”** і роман **“Кулак.”**

Це все діти недавніх літ, вихованці воєнних дій, їх співучасники, борці за волю України і живі свідки трагічних подій опісля.

Їх твори сильні акцією, цікаві, могуті словом і почуванням.

Здається, що ніхто сильнійше, як **Юрченко** (Карась Галинський) не висказав того горя, що наш нарід пережив через червоний терор і заслання на Соловки, в своїх трох томах **“Шляхами на Соловки”**—**“Пекло на землі”** і **“З соловецького пекла на волю.”** Подібно зробив **Шкварко** в творі **“Проклинаю.”**

А. Крезуб в двох томах свого твору **“Партизани”** описав повістєвс борбу за волю України в тих розмірах, що **Ю. Тютюнник** в **“Револуційній стихії”** очеркнув технічно.

Ю. Горліс-Горський в двох томах потрясаючого твору **“Холодний Яр”** і своїх, на жаль недокінчених **“Спогадах”** чи **“Отаман Хмара”** дав образ переживань України підчас і по смертельній борні на життя і смерть між білим і червоним, між так і ні.

Останна борба зворушила уми, серця і чин. Дала нові сили, нові горизонти, нові надії. Дала нам могили УПА, що лягли в борбі за ідею волі і самостійности свого народу—і вона не скінчилась. Каже Тютюнник: **“Боротьба кровю, навіть при невдачі, на майбутнє являється позитивним чинником. Творить легенду, підносить віру в справу серед загалу, пориває нових людей до боротьби...”**

Наша боротьба за визволення і усамостійнення українського духа, українського народу щойно почалася—наше письменство є її вістуном, двигарем і лицарем на першій фронті дужання за духа, відвагу і силу народу.

ЗАКІНЧЕННЯ

Цей начерк вичерпав **лише це, що найважніше**. Читаючий, якщо схоче матиме повне знання українського письменства, мусить самий взятися даліше до праці і з тих початків, що тут має, поступати даліше, зглибити і поширити своє знання. Українське письменство це предмет обемистий і нехай ніхто не думає, що за кілька сторінок читання пізнав вже все і знає все.

Українське письменство в нічім не уступає подібній творчості інших народів. Ба, в многих случаях **перевищає** подібне письменство многих народів, а поляків і москалів в особенності. Це я підчеркнув на своїх місцях.

Величністю ідей та глибоким відчуттям того всього, що найкраще в людській душі, наше письменство дало і збогатило вельми всесвітню скарбницю людської культури. Від перших початків досі в нім відзеркалюється дух нашого народу, його найглибші лонуки ділання, його світорозуміння і світовідтворення. **Воно** глибоко мистецьке.

Українське письменство **наскрізь релігійне і творче**. Поза маленькими виїмками в нім нема творів з підривними думками, з руйнуючими наслідками. Воно **лицарське** в своїм розумінню чести і слави, воно наскрізь вободолюбне. Одиниця та її усовершення находять все повне зрозуміння й признання, від найменшого брата до найвище поставлених одиниць. І це, що наша старовинна літопись підчеркує про кийвських полян, які мали обичай своїх батьків “кроток і тих”, у відріжненні від тих сусідів наших,

котрі жили по лісах і “їли всяке нечисто” гуртом—аж до тих часів, про котрі згадує Історія Русів, вкладаючи в уста Полуботка пропам'ятні слова проти Петра, що тільки “азіятський тиран” може так поступати—аж до найновіших днів в нас все було **пошанування свободи одиниці та її прав**. Тим наше письменство духом своїм понятне і зрозуміле лишень з погляду **західної культури**, до котрої від перших початків досі належить. Ми нарід західної культури, духом, історією та всім нашим урядом і розуміння життя. Ми нарід демократичний.

Дійсно, наші—

Книги, це морська глибина.
Хто в них пірне аж до дна,
цей хоч труду мав досить,
дивнії перли виносить...

А у всім безмежна **краса і правда**, чим наше письменство займає на музейнім парнасі рівне місце у “народів вольних колі” і величу своїх ідей та світогляду зближується до первовзору всьої краси і правди—де все знаходить своє остатнє завершення і заспокоєння—до Бога.

Так **примат духа над матерією** все в нашім письменстві видний і домінуючий. Того духа, котрого не поконають ні тортури ні жадні переслідування. Того духа, що є все запорукою свободи і правдивого поступу. Того духа, що живе з віри і любови свого, якому не страшні жадні жертви. І той дух **остаточно побідить!**

о. Степан Семчук

4 марта 1943, Виннипег

Переглянув і віддав до друку 19 квітня 1948.

ЗМІСТ

Вступне Слово	Ст. 3
Поділ	5
Перший Розділ: Золотий Княжий Вік	7
Остромирове Єванг. і Збірник кн. Святослава	8
Проповідники	9
Митр. Іляріон: Слово о Законі Благодаті.....	9
Ігумен Данило: Опис подорожі	11
Руська Правда	12
Слово о Полку Ігореві	13
Повість Временних Літ	15
кн. Мономаха: Поученіє Дітям	18
Билини	20
Другий Розділ: Дужання за Істнування	22
Проповідь Серапіона	22
Українська мова в міжнароднім уживанню ..	24
Українські перводруки	26
Третий Розділ: Козаччина	29
Заповіт Загоровського	31
Інтермедії	32
Іван Вишенський	32
Полеміка	33
Київський Вертеп	37
Літописі козацькі, Самовидця	38
Літопись Грабянки	39
Літопись Величка	41
Історія Русів	42
Устна Словесність—Думи	45
Дума Мазепи	48
Гр. Сковорода	49
Почаївський Богогласник	51
Українська Школа в польській літературі ..	51

Четвертий Розділ: Нові часи	53
Енеїда Котляревського	53
Русалка о. Шашкевича	54
Юрій Федькович	56
Гр. Квітка-Основ'яненко	57
Евген Гребінка	58
Микола Костомарів	58
Тарас Шевченко	59
Кирило-Методіївське Брацтво	64
Пантелеймон Куліш	65
Марко Вовчок	66
Леонід Глібів	67
Ст. Руданський	68
Зоря Галицька	69
Указ Валуєва	70
Іван Франко	71
Михайло Старицький	74
Українські драматурги	75
Борис Грінченко	75
Вол. Самійленко	76
Леся Українка і письменницькі жінки	77
Проф. Мих. Грушевський	79
Вячеслав Липинський	80
Українські історики	81
Богдан Лепкий	83
Мих. Коцюбинський і письменники реалісти	84
Новітні поети, Черкасенко, Олесь	86
Грицько Чупринка	87
Максим Рильський	88
Павло Тичина	88
Тодось Осьмачка	89
Петро Карманський	90
Олесь Бабій	91
Противольські письменники	92
Закінчення	93